

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Henning Bjørn Larsen

DE UNGE JØDER I ROSKILDE AMT 1933 - 1943

Kirkeamt:	<i>Niin</i>
Konnummer:	<i>407968</i>
Gæltig til:	<i>10. November 1944</i>
Navn:	<i>Grünfeld</i>
Fornavn:	<i>Anna Marie</i>
Geburtsdag:	<i>17. Marts 1905</i>
Geburtsort:	<i>Niin</i>
Besætning:	<i>ingen</i>
Ungtillige Tegnaler:	<i>ingen</i>
Ungtillige Kongaler:	<i>ingen</i>
Bemærkninger:	

Anna Marie Grünfeld
(Ungtillig til Kirkeamtet)

Niin den *10. November 1939*
Der Distriktschef
Distriktsamt Roskilde

Distriktsamt Roskilde

HISTORISK ÅRBOG
FRA ROSKILDE AMT
1993

Udgivet af Historisk Samfund for Roskilde Amt

Historisk Samfund for Roskilde Amt

Bestyrelse:

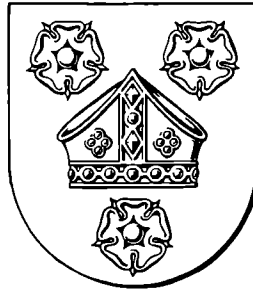
Fhv. amtsdirektør Ernst Verwohlt, formand
Professor Erling Bondesen, næstformand
Fuldmægtig Tove Jensen, kasserer
Fhv. amtsskolekonsulent Rikard Dahl-Nielsen, sekretær
Museumsinspektør Frank Birkebæk
Museumsinspektør Ole Crumlin-Pedersen
Grosserer Erik Hall
Stadsbibliotekar Herman Hermansen
Cand. polit. Dorte Jensen
Skoleinspektør Kurt Jensen
Museumsinspektør Helge Nielsen
Direktør Viggo Nielsen
Overinspektør Hans Stiesdal

Redaktion:

Ernst Verwohlt, Strandengen 4, 4000 Roskilde

Ekspedition:

Tove Jensen, Engblommevej 8, 4000 Roskilde (tlf. 42 35 58 97)

Historisk årbog fra Roskilde amt 1993

Udgivet af
Historisk Samfund for Roskilde amt

DE UNGE JØDER I ROSKILDE AMT 1933 - 1943

Af Henning Bjørn Larsen

INDHOLD

1. HECHALUZ, PIONERERNE	7
Hechaluz i Danmark	8
Slor, Siggaard og Margolinsky	8
Hechaluzkontoret i Nørregade	10
2. DE FØRSTE, 1933-1936	11
Tunegård	11
Herringløse og alle de andre steder	12
Gruppen i Herringløse	13
»Centrum Roskilde«	15
Bredgade 17	16
»Hechaluz« betyder »pionererne«	19
3. MELLEMTIDEN, 1936-1940	21
I kibbutz i Tyskland	22
Udrejsehistorier	24
»Centrum Roskilde«	26
4. JUGEND-ALIJAH	31
Erich Brandstein og familien Frandsen	32
Historier fra Wien	33
Rejse med forhindringer	34
Plejefamilierne	35
5. BESÆTTELSEN, 1940-1943	40
HECHALUZ	
Ændrede betingelser	41
»Centrum Roskilde«, »Centrum Rorup«	42
Borrevejle	46
På landbrugsskole	46
Kontakten med familien dør ud	48
JUGEND-ALIJAH	
Udrejse til Palæstina	50
Sigi Zoltan, Eli Spitz og Margit Goldfinger	51
Vandrelærere	52
Konflikter	53
Fru Kure	55
Jugend-Alijhbørnenes kontakt med hjemmet under besættelsen	57
6. TIDEN FØR FLUGTEN	61
Flugt i utide, »Der neue Weg«	61
Flugt i utide, Bornholmsalfæren	62
Nye Hechaluzelever	64
Et centrum i Køge?	64
Roskilde	64

Gruppen i Roskilde	65
Niels Munk	66
Roskilde Højskole	66
Ringstedgade 24	66
Den 22. august 1943	69
Jugend-Alijahbørnene	70
7. OKTOBER 1943	71
Roskildeguppen	72
Herbert og Rachel Ansel	75
Fru Kure	76
Spitzer, Finger, May og Hess	77
»Walter, Egon og Heinz er ikke her«	80
Flugt over Køge	84
Den blinde organist i Køge	87
Jugend-Alijah	89
Sigi Zoltan	90
8. SVERIGE	92
Regnskabet	92
Sverigestiden	93
England	96
9. DEN NYE TID	97
Palæstina, Israel	97
10. NOTER OG HENVISNINGER	99
11. KILDER OG LITTERATUR	102

HECHALUZ, PIONERERNE

I april måned 1933, to måneder efter Hitler var blevet udnævnt til tysk rigskansler, modtog et antal gårdejere på Sjælland en henvendelse fra Landøkonomisk Rejsebureau i København.

Landøkonomisk Rejsebureau, ledet af Niels Siggaard, formidlede udveksling af landvæsenselever mellem Danmark og den øvrige verden.

I brevet stod:

..»Der er kommet anmodning om pladser for en del jødiske elever, som vil være her i landet som ulønnede landvæsenselever.

De skal deltage i alt forefaldende arbejde; for dette arbejde skal de have kost og logi, men ingen løn. Der er ingen af eleverne, som har været ved landbrug før. Størstedelen af dem uddannes i landbrug for så at rejse til Palæstina og overtage et landbrug der. Det er en verdensomfattende jødisk forening, som står bag ved, og eleverne plejer at være flinke, da de står under stærk kontrol fra nævnte forening, som bekoster uddannelsen.

Eleverne er for størsteparten tyske statsborgere.

Resten polske statsborgere.

Landøkonomisk Rejsebureau tillader sig høfligst at forespørge, om De vil have en af disse elever.

Deres ærbødige

Niels Siggaard..«.¹

De jødiske elever, Niels Sigaards brev handler om, kom fra den zionistiske ungdomsorganisation »Hechaluz«², som var blevet dannet ved slutningen af Den første Verdenskrig.

Op igennem 1920'erne voksede bevægelsen stødt, og i 1933 talte Hechaluz omkring 83000 medlemmer.

Navnet »Hechaluz« er hebræisk og betyder »pionererne«, og det var, hvad medlemmerne var tænkt at være. Målet var Palæstina, men i Palæstina var der ikke brug for de erhverv, jøderne i Europa, per tradition eller påbud, uddannede sig til. De jødiske landbrugskolonier behøvede folk med erfaring inden for håndværk og landbrug, og gennem Hechaluz' kontorer i

Berlin og London, blev unge jøder derfor udsendt for at modtage landbrugsuddannelse i lande, som var egnede hertil; og egnet var landbrugslandet Danmark.

Efter at have arbejdet i landbruget, ofte kun et lille års tid, rejste den unge jøde så til Palæstina, typisk til en af de jødiske landbrugskolonier, en kibbutz.

Det var ikke let at komme derned. Indrejsen krævede et certifikat, og muligheden for, som jøde, at erhverve et sådant, svingede i takt med den politik, det engelske mandatstyre måtte føre i det urolige Mellemøsten.

Nogle slap dog ind. Antallet af Hechaluzmedlemmer, som det lykkedes at komme til Palæstina i løbet af 1930'erne, er opgjort til 34000.³

Hechaluz i Danmark

Slor, Siggaard og Margolinsky.

Allerede i slutningen af 1920'erne var et beskedent antal jødiske landvæsenselever begyndt at komme til Danmark, men fra 1933 tog det pludselig fart. Medvirkende hertil var naturligvis Hitlers magtovertagelse i Tyskland, og i resten af årtiet, indtil den tyske besættelse af Danmark i 1940, rejste en stadig strøm af unge jøder hertil på deres vej til Palæstina.

I Danmark skulle tre mænd få afgørende betydning for de jødiske landvæsenselever, det var Benjamin Slor, Niels Siggaard og Julius Margolinsky.

Benjamin Slor var født og opvokset i Palæstina. Under Første Verdenskrig endte han under en rejse i København, og her blev han boende.

Slor interesserede sig for idræt, og kom dermed i kontakt med de danske højskoler. Denne kontakt greb videre til landbrugsmiljøet, og hermed kom han i forbindelse med Landøkonomisk Rejsebureau og dets leder, Erik Siggaard. Slor var overbevidst zionist, og han foreslog Siggaard, at man tilbød unge jøder fra Tyskland at komme på en gård i Danmark med udrejse til Palæstina som det endelige mål. Det skete. Op til 1933 havde omkring 15 unge jøder været elever på danske gårde, fortrinsvis i Københavns omegn, således også ved Roskilde; men endnu var der tale om enkelttilfælde.

Med Hitlers magtovertagelse i Tyskland skærpedes behovet for at slippe til Palæstina, eller i hvert fald ud af det nazistiske Tyskland, og hermed steg også presset på Landøkonomisk Rejsebureau om at skaffe indrejsemuligheder til så mange unge jøder som muligt.

Efterhånden som det organisatoriske, og dermed arbejdsdelingen mellem de to, fandt sit leje, blev Slor naturligt Berlinkontorets danske kontakt-

Meinekestrasse i Berlin⁵, og et par dage efter ankom vor chawer her til landet, hvor han blev modtaget af mig, blev udstyret med nødvendigt arbejdstøj, lommepege og efter at have fået en kort instruktion om forholdene i Danmark rejste den pågældende så ud til sin arbejdsplads...«⁶

Det lød enkelt, men virkeligheden var naturligvis betydelig mere kompliceret.

Så vidt muligt søgte man at anbringe eleverne i »centre«, d.v.s. på gårde, der ikke lå for langt fra hinanden, så en gruppe af elever havde mulighed for at søge sammen i deres fritid. Samværet blev i høj grad brugt til gensidig forberedelse af den forventede udrejse til Palæstina.

Hechaluzkontoret i Nørregade

I september 1933 etableredes i Nørregade 20 i København et »Hechaluzkontor«, styret og bemandet af Hechaluzeleverne selv.

Herfra blev den »ideologiske« side af elevernes forberedelse til den fremtidige bosættelse i Palæstina styret, og herfra udgik rapporter, diskussioner m.v. til de enkelte centre. Med mellemrum arrangeredes herfra seminarer rundt om i landet, hvor større grupper af elever mødtes og lyttede til indbudte foredragsholdere fra Palæstina, diskuterede, lagde linier for bevægelsen o.s.v.

Det hele foregik tilsyneladende ret så ubemærket. Det kan undre i dag; seminarierne samlede ofte et anseeligt antal chavarim.

Margolinsky har opgjort antallet af unge jødiske landvæsenselever, der kom til Danmark, og boede her i kortere eller længere tid, til 1400.⁷ Ved udbruddet af Den anden Verdenskrig var 1000 udrejst fra Danmark, heraf 600 til Palæstina.

I alt nåede små 200 af disse elever at komme til at arbejde i Roskilde - og Køgeområdet eller på anden måde at få tilknytning hertil.

DE FØRSTE 1933-1936

Tunegård

I en rapport om Hechaluz' udvikling i Danmark, formentlig fra 1936, skriver Horst Friedländer, som arbejdede på Hechaluzkontoret i København:

..»Det kan slås fast, at de første chaluzim¹ har arbejdet på øen Lolland, men umiddelbart derefter også på Midtsjælland, nærmere bestemt på den kendte gård, Tunegaard, Tune, ejet af prptr.Petersen.

*Jule Albert Klipstein, 1936.
(Oscar Nielsen)*

Denne gårdejer har siden da uafbrudt beskæftiget jødiske elever og også i dag arbejder en elev dér (Jule Klipstein)..«.²

På Tunegård havde Lauritz Folmer-Petersen, siden 1932, haft en uafbrudt række af jødiske landvæsenselever.

Det blev til otte; den sidste rejste i 1938.

Den første, Emanuel Ginsburg, er indskrevet i gårdens lønningsbog allerede i maj 1932, altså næsten et år før Erik Siggaard sender sin opfordring til at tage jødiske landvæsenselever ud fra Landøkonomisk Rejsebureau. Vi ved ikke meget om

Ginsburg, som kom fra Königsberg i Tyskland, men der var ikke tvivl om, hvad Ginsburg var her for; på få måneder lærte han sig dansk, og snart havde han, på biblioteket i Tåstrup, lånt alt, hvad han kunne få fat i om dansk landbrugsdrift. Ginsburg rejste fra Tunegård til Palæstina i februar 1933.

Den omtalte Jule Klipstein kan vi derimod følge, også efter at han forlod Tunegård. Af Tunegårds lønningsbog fremgår det, at Klipstein kom i foråret 1936, som den sjette i rækken. Han blev på gården et år og rejste så til

Albert Kljirstein Berlin		Fodermødet Frankson	
16/3	Sjøkassen	20-	
4/4		2,18	28 April
19/4	Dr. Rejnig	1,63	4 May
17/4		6,25	12
18/5	Sjøkassen	10-	18
		1,63	26
22/6	Sjøkassen	5-	9 Juni
17/7	St. Rejnig	1,63	16
10/8		3,4	23
17/8		10-	30
11/9		5-	7 Juli
27/9		10-	14
22/10	Søndag	10	
	Kl. 10	5-	

Tunegårds lønningsbog fra 1936.
(Niels Folmer-Petersen)

Palæstina, til kibbutz Aylet Haschachai. Her omkom han, da kibbutzen blev bombarderet fra Syrien under krigen i 1948.

Meget tyder således på, at det er på Tunegård, vi skal finde den første Hechaluzelev på Roskildeegnen, men meget hurtigt fulgte andre efter. Hen på sommeren 1933 kom det første større træk af jødiske elever til Roskildeegnen.

Herringløse og alle de andre steder

Den 8. juli 1933 søger Niels Siggaaard Fremmedpolitiet om opholdstilladelse hos gårdejer Jens Petersen i Herringløse til Max Suravski. Max Suravski havde afbrudt et lægestudium og skulle nu lære landbrug hos Pedersen på Korskærgård. Vi ved kun lidt om Suravski. Han blev på Korskærgård, til han afrejste til Palæstina i september året efter. Opholdet havde været en succes og det blev en svær afsked. Familien brevvekslede med ham til op i 1940'erne, indtil kontakten pludselig hørte op.

Allerede samme år finder vi elever på gårde i Veddelev, Himmelev, Hedehusene, Tune, Hundige og Skibby. Året efter kan vi finde dem i selve

Max Suravski på Korskærgård i Herringløse sammen med sine værtsfolk Jens Peder og Anna Pedersen.

(Inger Margrethe Pedersen)

Roskilde, Vor Frue, Lejre, Dåstrup, Svogerslev og Ishøj. Herefter følger gårde i de øvrige småbyer omkring Køge og Roskilde.

Det kan være svært at sætte et nøjagtigt tal på antallet af jødiske landvæsenselever på Roskilde- og Køgeegnen i disse første år, men et forsigtigt skøn peger på, at omkring 140 mandlige og kvindelige Hechaluzelever opholdt sig her i et længere eller kortere tidsrum i perioden 1933-1936. Det er langt fra muligt, at følge alle, men et billede af enkelte af disse første chaluzim og deres værtsfolk, har det været muligt at tegne.

Gruppen i Herringløse

Da Max Suravski rejste fra Korskærgård modtog familien Pedersen en ny elev.

Gerd Sorenson var kommet til Danmark fra Berlin, og efter et kort ophold i Farum, kom han til Korskærgård. Gerd Sorenson rejste til Palæstina i januar 1936 efter, hvad han beskriver, som en meget lykkelig tid på Korskærgård. Også her blev kontakten holdt ved lige. Det må ellers have været svært nok. Lad os, som et kort eksempel, følge en af disse tidlige elevers videre færd.

Sammen med en gruppe elever, der også havde været i Danmark, kom Gerd Sorenson til kibbutz Givath Hashlosa i Palæstina. I 1936 tilsluttede han sig den jødiske undergrundshær Hagana, for i 1940 at melde sig frivilligt til den engelske hær. Efter at have deltaget i ørkenkrigen i Nordafrika, kom Gerd Sorenson til Grækenland, hvor han blev såret. Det førte til tysk krigsfangenskab, og efter fire år som krigsfange, blev han befriet af soldater fra general Pattons tredie armé. I dag bor Gerd Sorenson i Israel.

På nabogården Pilekærgård havde man også taget jødiske elever; og i de kommende år skulle seks unge jøder på skift lære landbrug på gården. Det var fremmedartede navne i den lille by: Feurstein, Koplowitz, Fettermann, Singer og Ackermann.

*Miriam Kaufmann på arbejde på Lille Edelgave i Herringløse i 1935.
(Ole Sivertsen)*

Sara Ackermann kom fra Danzig, hvor hendes far var skrædder. Normalt blev de unge jødiske piger ansat som ulønnede husholdningselever, men mange foretrak at gå i stalden og på marken. Således også Sara. Sara rejste til Fyn; hun skulle giftes inden rejsen gik til Palæstina. Dermed sparede man et indrejsecertifikat.

Sognefogeden i Herringløse hed Lars Peder Sivertsen og boede på Lille Edelgave. En efterårsaften i 1934, da familien sad ved middagsbordet kom en ung pige gående ind på gårdspladsen. En af karlene så ud af vinduet og bemærkede, at hun var klædt i mørkt tøj og havde

Miriam Kaufmann og Heinz Moser blev gift på Lille Edelgave i juni 1935. De to piger forrest kender vi ikke. Den ældre dame i stolen er Miriams mormoder. De øvrige er fra venstre: Svend Hansen, karl på gården, Ole Sivertsen, Miriams moder, Lars Peder Sivertsen, Heinz' moder, Miriam, Heinz' fader, Heinz, fru Sivertsen, den sidste person kender vi ikke.

(Ole Sivertsen)

en guitar under armen: »I må hellere finde nogle penge frem, det er vist en Frelserpige, der vil synge for os«. Det var det ikke. Det var Miriam Kaufmann, gårdens nye jødiske landvæsenselev. Sammen med sin tilkommende mand, Heinz Moser (de blev gift på Lille Edelgave), blev hun hos familien Sivertsen til afrejsen til Palæstina i foråret 1936. Miriam var ikke den første. Allerede i oktober 1933 var Salomon Berger og Fenja Rose kommet til Lille Edelgave, og året efter kom Samuel Leisner.

Billedet af de unge jødiske landvæsenselever i Herringløse slutter hos Oluf Olsen, som formentlig nåede at have fire elever på gården; men som så mange andre steder hørte kontakten, mellem familien og de unge jøder i Palæstina, op efter en årrække.

»Centrum Roskilde«

Det står fast, at eleverne samledes i geografiske områder, såkaldte »centre«. Typisk mødtes man på skift hos hinanden en søndag eftermiddag, hvor man i fællesskab forberedte sig til det fremtidige liv i Palæstina.

Roskilde betragtedes som et sådant centrum, og i det første år mødtes de unge jøder på skift på de enkelte gårde omkring Roskilde. Vi ved, at disse møder betød meget for de unge. Flere beretninger fortæller om grundig forberedelse hos den chavarim, hvor mødet skulle holdes, og om lange cykelture for at kunne være sammen blot et par timer.

Som regel gav disse møder ingen problemer på gårdene. Værtsfolkene stillede beredvilligt lokaler til rådighed for de unge, og en lang søndag eftermiddag summede gården af uforståelige hebræiske brokker. Kun når folkestuen blev invaderet, kunne karlene på gården knurre over at måtte forvises til deres kammer.

Således forløb møderne uden de store problemer, men en tilfældighed i efteråret 1933 skulle give »Centrum Roskilde« sit helt eget mødested.

Målet var Palæstina. Fenja og Salo Berger med deres datter i Palæstina 1946. (Ole Sivertsen)

*Willy Gutfreund ved "Hytten" i 1933.
(Solveig Karlsson)*

*Oscar Christiansen fotograferet ved Fattiggården
i Bredgade i 1930'erne. Den unge mand ligner
Willy Gutfreund, men vi ved ikke, om det er ham.
(Oscar Nielsen)*

Bredgade 17

En række gårde på Veddelev- og Himmelevegnen havde også jødiske landvæsenselever.

På gartneriet »Hytten«, som lå ved Risø, arbejdede den unge tysker Willy Gutfreund hos gartner Peter Mogensen. Gutfreund var kommet til Veddelev i august måned 1933. Rosh Hashana, det jødiske nytår, falder i september måned, og som det var almindeligt for disse første elever, skulle Willy til København for at holde nytår hos en jødisk familie, der havde tilbudt at åbne deres hjem for de unge elever.

Willy Gutfreund fortæller:

..»Vi havde ikke mange penge, så den almindeligste måde at rejse på var at tage den på stop.

Halvvejs mod Roskilde standsede en ældre herre bilen og tog mig op. Han spurgte mig, hvem jeg var, og da han hørte, at jeg var jøde fra Tyskland, inviterede han mig hjem. Han hed Christiansen og var bestyrer på Fattiggården i Bredgade.

Jeg skulle jo til København, så Christiansen ringede til dommer Davidsen, der var jøde og vistnok skulle være sammen med sin broder i København. Jeg kørte med Davidsen, tilbragte helligdagene hos familien Fränkel og rejste så hjem til Roskilde.

Nogle dage senere fulgte jeg familien Christiansens opfordring til at besøge dem igen..«.

*Hechaluzelever til møde i Fattiggården i Bredgade 17. Midt i billedet ses Charlotte Olsen (med briller).
(Oscar Nielsen)*

Bredgade 17 i dag. Kun den ene halvdel af den gamle fattiggård er bevaret; den huser politiets Hittegodskontor.

Dette skulle blive starten på et livslangt venskab mellem familien Christiansen og de unge landvæsenselever. Oscar Christiansen stillede Fattiggårdens lokaler til rådighed for de unges møder, og fra da af og i hvert fald til først i 1940'erne blev Fattiggården mødestedet for »Centrum Roskilde«.

Dommer Davidsen holdt også kontakten ved lige med Willy Gutfreund, og i hans hjem på Klostervang samledes de unge jøder i en periode fast hver lørdag aften til studiekreds om Palæstina.

Oscar Christiansen døde i 1937, hvorefter familien forlod embedsboligen på Fattiggården. Imidlertid fortsatte Christiansens datter Ebba, som var lærerinde, arbejdet for de unge jøder sammen med en anden lærerinde,

*David Peterseil (til venstre), Charlotte Olsen og David Leisner. David Leisner arbejdede på Fyrregården i Øde Hastrup.
(David Zur)*

*Ebba Christiansen (til højre) sammen med Salomon Berger og Fenja Rose i 1933.
(Oscar Nielsen)*

Charlotte Olsen. Hvad Ebba Christiansen og Charlotte Olsen har betydet for de unge jødiske elever er ikke muligt at gøre op, men i næsten alle beretninger fra de tidlige jødiske elever på Roskildeegnen, fremhæves den enestående hjælp de to lærerinder ydede de unge jøder.

Det står uklart hvilke lokaliteter, man anvendte til møderne på Fattiggården. Meget tyder på, at man i begyndelsen holdt til i Christiansens private lejlighed, for senere at rykke ud i Fattiggårdens øvrige lokaler,

David Peterseil Kommerciel
 fra Berlin 14 Marts 34 for at
 lære dansk Landbrug, og har været
 her til første Februar 1935 som
 Leo, hvorfor han nu forlader
 Pladsen, for at rejse til Palästina.
 David har i Landet været en god
 vært en plejeforældre, venlig
 og berømt med Mænd, som
 gerne vil gåes til et
 Pølvestudium, således at jeg har
 været meget glad for at have
 ham, så jeg gerne vil ønske
 ham det Hele og Lykke i det
 fremmede Land Maglebygaard 1/2 35
 En hvenly Brev
 1935

David Peterseils anbefaling fra proprietær Lyngby i Stærkende.
 (David Zur)

efterhånden som dens funktion som fattiggård klingede af. Ved større møder flyttede man til det forhenværende hospital, som ligger bag Bredgade 17, og vi ved med sikkerhed, at der her, formentlig midt i 30'erne, blev holdt et seminar for Hechaluz i Danmark, som krævede en større indkvartering rundt om i byen, hvor skoler og private hjem blev åbnet for de unge jøder.³

»Hechaluz« betyder »pionererne«

Det var aktive og målrettede folk, disse unge jøder.

Møderne og diskussionerne var mange, for bag det daglige arbejde rundt

om på gårdene holdt man sig målet for øje: Det var Palæstina, det gjaldt, og tilsyneladende blev der ikke på noget tidspunkt firet på den zionistiske idé.

Således finder vi i oktober 1934 den nævnte Horst Friedländer og David Peterseil til Hechaluzmøde i Berlin. David Peterseil var kommet til Maglehøjgaard ved Stærkende hos proprietær Lyngby i marts 1934. I det år, Peterseil arbejdede i Stærkende, var han i en periode tilknyttet Hechaluzsekretariatet i Nørregade i København. David Peterseil rejste til Palæstina i maj 1935, hvortil han ankom i juli måned. Fem år senere meldte han sig til den engelske hær, hvor han gjorde tjeneste i »Det jødiske Regiment«, til krigen sluttede i 1945. Horst Friedländer var kommet til Danmark i 1934 fra Berlin. Han arbejdede i Nordsjælland, og var, som Peterseil, tilknyttet Hechaluzbevægelsens danske sekretariat. I den egenskab besøgte han med mellemrum centret i Roskilde. Horst Friedländer forlod Danmark i 1936. Begge bor i dag i Israel.

Det vil vel være rimeligt til slut i dette afsnit at spørge til disse unges baggrund. Faktisk kender vi noget til den, og her tegner sig et billede af børn oftest fra velstillede hjem, veluddannede (de fleste lærte sig dansk på et par måneder), men aldeles uvant med arbejdet på en bondegård. For mange af dem blev opholdet i Danmark en voldsom, ofte smertefuld, omstillingsproces. Men bag alle vanskelighederne beskriver mange opholdet hos den danske familie, som en af de lykkeligste oplevelser i deres liv.

MELLEMTIDEN

1936 - 1940

Op i gennem 1930'erne blev det mere og mere klart, hvad Hitler og nazismen stod for.

I marts 1938 blev Østrig indlemmet i det tyske rige og året efter blev Tjekkosllovakiet besat. I kølvandet på disse besættelser eksporteredes den nazistiske raceteori. Terroren mod den jødiske befolkning i Tyskland var blevet stadig mere udtalt, og nu ramte den også jøderne i de besatte lande. I

En park i Berlin i 1937. Skiltet opfordrer borgerne til at føre deres hund i snor og oplyser, at de gule bænke er frigivet til jøderne. Billedet er taget af Horst Eick året før hans udrejse til Danmark.

Østrig havde antisemitismen været behersket, men nu tog man revanche i en grad, der ofte overgik uhyrlighederne i Tyskland. Det hele fandt sin foreløbige kulmination i Kystalnatten i november 1938 med nazisternes overfald på jødiske hjem, jødiske butikker og på de jødiske synagoger. Desuden blev et større antal jøder arresteret og anbragt i koncentrationslejre.

Få var vel nu i tvivl om, at det gjaldt om at slippe ud, mens tid var. Problemet var, at tiden for de fleste allerede var løbet ud. I slutningen af trediverne var muligheden for at få en opholdstilladelse i et andet europæisk land, eller i USA, på det nærmeste blevet en umulighed for de mange jødiske familier, som søgte at undslippe de nazistiske grusomheder.

For Hechaluz betød alt dette, at der blev et stadig større behov for at få så mange af dets medlemmer til Palæstina, som muligt. Hertil kom, at unge jøder fra Østrig og Tjekkosllovakiet nu også i stort tal søgte at slippe væk.

Det begrænsede antal indrejsecertifikater til Palæstina blev i denne

situation dirigeret til Tyskland og de, af Tyskland, besatte områder. Det indskrænkede naturligvis udrejsemulighederne til andre lande, som kun lukkede de unge jøder ind, hvis de havde en vis garanti for, at de rejste videre til Palæstina indenfor en overskuelig fremtid, og uden et certifikat fandtes denne garanti ikke. I denne situation måtte Hechaluzbevægelsen se sig om efter andre muligheder for at sikre sine medlemmer den nødvendige landbrugsmæssige uddannelse. Løsningen fandt man i etableringen af landbrugskolonier i Tyskland og i Østrig.

I kibbutz i Tyskland

En stor del af de chavarim, som kom til Danmark i årene op mod Den anden Verdenskrig, kom fra de jødiske landbrugsskoler. Skolerne blev drevet som en kibbutz i Palæstina, og samtidig med undervisningen foregik der en zionistisk skoling af de unge, der skulle forberede dem på deres fremtidige liv i Palæstina. Opholdet varede som regel et par år. Mange af de unge var ikke gamle nok til at være medlem af Hechaluz; de var så tilknyttet Jugend-Alijah (se nedenfor).

Specielt en af skolerne »Landwerk Halbe« skal nævnes i denne forbin-

*Kartoffelhøst på Landwerk Halbe.
(Horst Eick)*

delse, idet en del af eleverne herfra kom til Roskildeområdet (mange kom til gårde omkring Holbæk, for sidenhen at søge mod Roskilde)¹. Halbe ligger syd for Berlin. På et mindre gods var der her blevet etableret en landbrugsskole for omkring 100 unge jøder.

Man kan spørge sig selv, hvordan det kunne lade sig gøre i det nazistiske Tyskland, men tilsyneladende forløb det uden de store problemer.

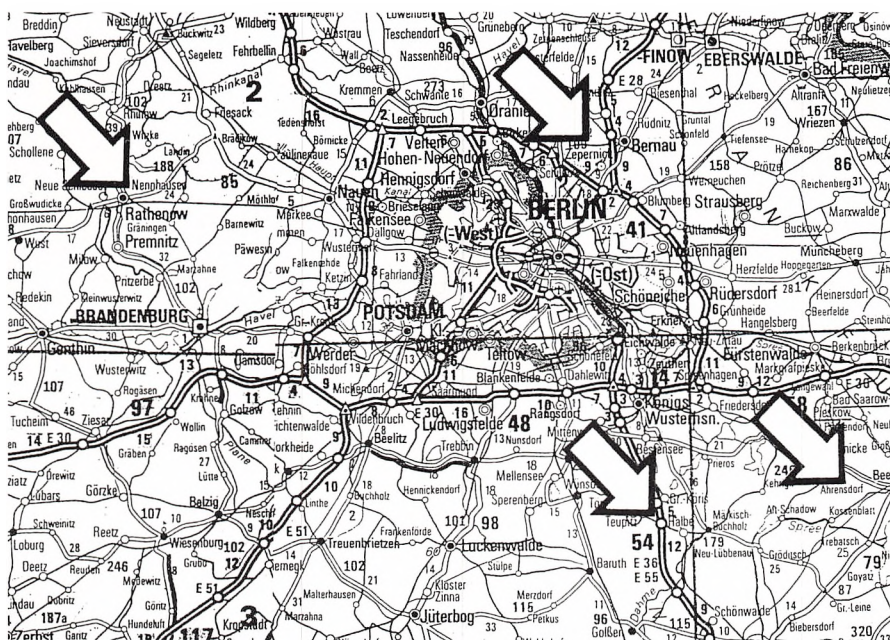
Horst Eick, som kom til at arbejde ved Holbæk, fortæller således:

„Jeg husker ikke, at vi havde de store problemer med naboerne i Halbe, som generelt tålte tilstedeværelsen af skolen.

En enkelt gang kan jeg huske, at unge fra byen prøvede at »angribe« skolen. De større kammerater, et par af dem var brydere, gik ned og gjorde kort proces med ballademagerne, som i øvrigt aldrig dukkede op igen...«.

Andre skoler nævnes i beretningerne: Gut Winkel og Ahrensdorf, begge ved Berlin, Gehringsdorf ved Fulda og en skole ved Köln, men der var adskillige flere end dem.

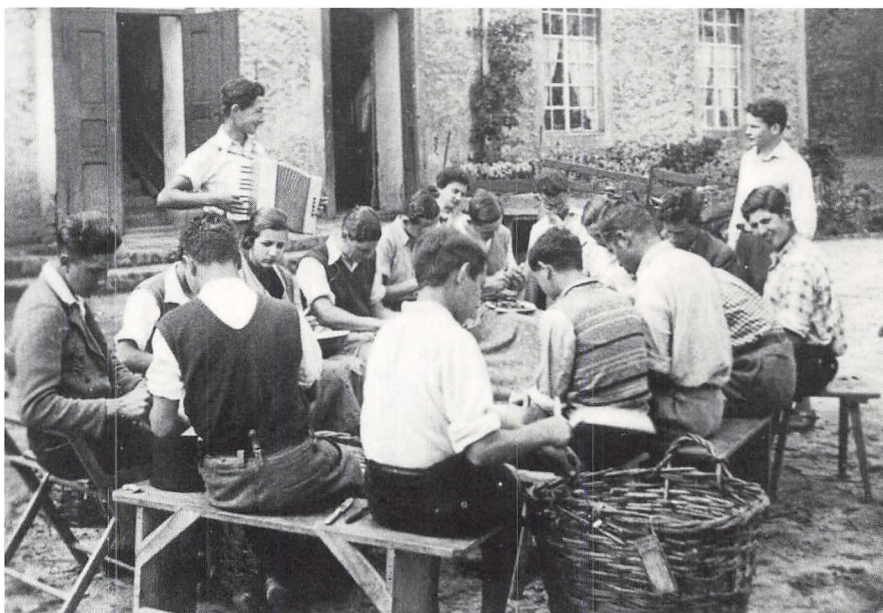
Også i Østrig etableredes skoler. Herom fortæller Hans Goldstein:

Fire jødiske landbrugskolonier omkring Berlin, hvorfra elever kom til Roskilde - og Køgeområdet: Steckeldorf vest for Berlin, Gut Winkel lige nord for, Halbe mod syd og Ahrensdorf lidt mere mod sydøst. (Horst Eick)

..»Efter »Anschluss« arbejdede jeg på Hechaluzkontoret i Wien og var med til at organisere både den lokale Hachschara² (det lykkedes på 3 godser og i et gartneri... at placere ialt ca. 150 unge til en smule landbrugsuddannelse), men hovedopgaven var selvfølgelig at samle og katalogisere den jødiske ungdom og skaffe udrejsemuligheder i størst mulig omfang..«.

Og det var ikke let at slippe ud. Mange beretninger fortæller om adskillige forgæves forsøg; og næsten alle om forældre og søskende, som måtte blive tilbage.

*Kartoffelskrælning på Landwerk Halbe. Med harmonikaen ses Horst Eick; yderst til højre sidder Hans May.
(Horst Eick)*

Udrejsehistorier

Hans May, som senere kom til at arbejde på Roskildegården, fortæller:

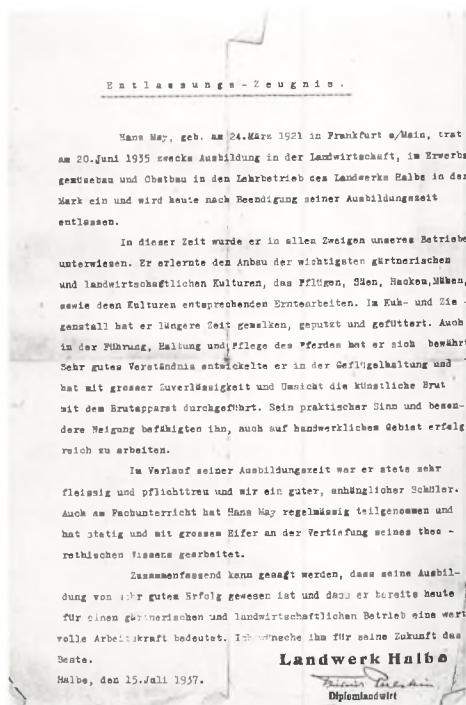
..»I 1935 forlod jeg skolen og kom til landbrugsskolen i Halbe... Her var jeg i to år, hvorefter det var meningen, at jeg skulle til Palæstina gennem Hechaluz. Dette viste sig ikke umiddelbart muligt, så jeg henvendte mig til arbejdsanvisningen i min hjemby, Frankfurt, for at få noget arbejde. Det var uhyre vanskeligt; ingen ville ansætte en jøde.

Til sidst fik jeg arbejde hos en bonde i Taunus, men allerede efter et par måneder her kom der besked om, at jeg nu kunne komme til Palæstina. Jeg rejste tilbage til Frankfurt, men rejsen blev aflyst.

I efteråret 1937 fik jeg arbejde på et gods ved Leipzig, men dagen før jeg skulle rejse dertil, modtog jeg et brev om, at jeg alligevel ikke skulle komme. Jeg rev brevet i stykker og tog afsted. Jeg ankom til godset sent om aftenen, hvor en noget overrasket forvalter spurgte, om jeg ikke havde

modtaget et brev. Jeg kendte ikke til noget brev, og så så ked ud af det, at forvalteren ringede til godsets ejere, to jødiske kreaturhandlere i Østfrisland, og de tilbød mig en plads på godset dér. Jeg fik penge til rejsen og rejste til Østfrisland. I foråret kom der igen brev om, at jeg kunne rejse til Palæstina, men nu opstod det problem, at mine arbejdsgivere ikke ville lade mig rejse. Næste aften stak jeg af; en arbejdskammerat kørte mig til jernbanestationen, og næste morgen ankom jeg til Osna-brück, hvor jeg i øvrigt erfarede, at Tyskland havde indlemmet Østrig.

Endnu engang blev rejsen til Palæstina aflyst, men jeg var nu gammel nok til at komme ud som ulønnet landvæsenselev, og det blev besluttet, at jeg skulle til Danmark. Jeg tog til Berlin

Hans May's afgangsbrev fra Landwerk Halbe underskrevet af den landbrugsfaglige leder, Perlstien.

(Hans May)

og fik de nødvendige papirer... Den 2. august rejste jeg fra Frankfurt til Danmark...«

Daniel Igré boede i Friedersdorf syd for Berlin. En lille by, hvortil nazisternes jødehetz tilsyneladende endnu ikke var nået. Men det strammede til. I 1935 måtte Daniel forlade sit gymnasium, som lå en i nærliggende by, fordi han var jøde, men i Friedersdorf mærkede familien stadig ikke til jødehad.

Dette varede indtil februar 1939, da Gestapo standsede med en lastbil foran familiens hus. Familien blev gennet op og bilen kørte afsted. Efter et par timers kørsel, opdagede en Gestapoofficer pludselig, at der manglede én: Benjamin, Daniels lillebror havde ikke været hjemme og var ikke kommet med bilen. Så gik turen tilbage til Friedersdorf, hvor Benjamin stadig ikke var dukket op; familien blev gennet ned af bilen, som så kørte bort! Den aften besluttede Daniels fader, at hans børn skulle ud af Tyskland. Lillesøsteren kom til Palæstina med Jugend-Alijah (se nedenfor), storebroderen blev taget og kom til koncentrationslejren i Dachau, men slap ud og kom også til Palæstina.

Daniel Igré kom til at arbejde på Hechaluzkontoret i Meineckestrasse i Berlin. Hans opgave blev at tage ud til de enkelte landes gesandtskaber med passene fra de, der havde været så heldige at få en plads i et landbrug uden for Tyskland.

På kontoret mødte han en dag Rudi Laufer, der med sin moder var kommet for at søge en af pladserne som landvæsenselev i udlandet på trods af, at han ingen landbrugsmæssig erfaring havde. Igré husker endnu moderens desperate bøn om, at man ville bringe hendes dreng i sikkerhed. Rudi slap ud, han kom til Danmark, til Roskildeegnen.

En dag i august 39 kom Daniel Igré ind på Det danske Gesandtskab. Da han havde afleveret sine pas, fik han besked på at tage sit eget og Benjamins pas med næste gang, han kom. Han protesterede, men meget bestemt fik han pålæg om at komme næste dag. Tre uger senere overfaldt Tyskland Polen.³

Det gjaldt om at komme ud, og hvor de fleste i en periode var kommet til Danmark med en vis landbrugsmæssig erfaring fra de jødiske landbrugsskoler, kom der nu igen Hechaluzelever hertil, der var lige så uvante med landbrug, som de første chavarim i begyndelsen 1930'erne. Flere beretninger fra Roskildeområdet fortæller da også om uforstående gårdmænd, der satte de unge jøder til opgaver, de ingen chance havde for at løse. I dag kan vi smile af den elev, der blev sendt ud for at pløje, hvad han aldrig havde prøvet før, og tog fejl af markerne og pløjede en kornmark. Men for den unge jøde, ankommet fra rædslerne i Tyskland dagen før, var det aldeles ikke morsomt.

»Centrum Roskilde«

Tilsyneladende rykker koncentrationen af gårde med jødiske landvæsenselever i retning mod Hedehusene og Tåstrup i slutningen af 1930erne.

Placeringen angives af flere tidligere elever som en trekant Hedehusene, Tåstrup, Sengeløse. En forsigtig optælling viser, at 39 chavarim i perioden 1937-1940 fik opholdstilladelse på en gård i dette område; fordelt med 17 elever i Sengeløseområdet, 17 omkring Tåstrup og 5 i Hedehusene. Vi finder enkelte elever på gårde andre steder omkring Roskilde og Køge, men det er tydeligt, at princippet med at finde pladser tæt ved hinanden bliver stadig mere fremherskende; nu foregik det ofte ved, at eleverne selv skaffede hinanden pladser på en nabogård.

På trods af, at vægten tilsyneladende lå i den nævnte trekant, bibeholdt

Hechaluzelever fra "Centrum Roskilde" foran Fattiggården i Bredgade 17, formentlig omkring 1940. Bagerst fra venstre: Jenny Weissgerber, Rudolf Sinnreich, Ilse Singer, Hugo Singer, Eva Lederer, Porath Feuerstein. Forrest fra venstre: Ferdinand Ehrenberg, Bernhard Lieser, Max Daniel Igre og Rudi Laufer.

(Rudolf Sinnreich)

man centret i Roskilde. Det må sikkert skyldes, at man her havde et fast mødested, og at man stadig kunne trække på hjælp fra Ebba Christiansen og Charlotte Olsen.

Vi kender en del af de chavarim, som arbejdede i dette område i slutningen af 1930'erne. Én af dem, Jacob Weisenberg, som stammer fra Berlin, var kommet til Danmark i juli måned 1938 fra en jødisk landbrugsskole ved Stettin. Fra januar 1939 til december samme år arbejdede Weisenberg i Baldersbrønde på »Baldershøj« hos gårdejer Andreasen; ansættelsen var i øvrigt kommet i stand gennem den lokale præst, Emil Jensen. »Baldershøj«

kender vi, den blev senere mødested for de lokale modstandsgrupper i Hedehuseneområdet. I december rejser Jacob Weisenberg til Kolding; hans plads overtages af en anden ung jøde fra Tyskland, Theo Schwartz.

Daniel Igré var kommet til Danmark i 1939, og var herefter taget til sin første arbejdsplads i Tåstrup:

..»Fra stationen ringede jeg til min fremtidige arbejdsgiver... Han kom og hentede mig i sin Ford Eifel. Det tydede godt. Bedre blev det, da vi ankom til gården. Familien fejrede fødselsdag og holdt selskab, og jeg blev budt til et overdådigt bord.

Jeg følte, jeg var kommet til Slaraffenland.

Det holdt ikke længe, efter selskabet blev jeg kørt til mit logi. Det lå på en anden gård, min gårdejer ejede, og som lå umiddelbart ved Tåstrup. Det viste sig, at jeg skulle sove i længen, der var indrettet til svinestald. Mit værelse var adskilt med en tynd væg ind til svinestien, det var elendigt møbleret og stanken var ulidelig. Hermed sluttede Slaraffenland..«

Igré blev dog snart tilbudt et andet værelse hos en mælkekusk, der havde lejet sig ind på gården, og forholdet til gårdejeren blev efterhånden udmærket.

Rudolf Sinnreich var, sammen med sin forlovede Jenny Weissgerber, kommet til Danmark i juli måned 1939, og arbejdede i Sengeløse på

Udflugt til Boserup skov. Hechaluzelever fra "Centrum Roskilde" danser Hora.
(Ino Regenstrejf)

Stenbjerggård hos gårdejer Bloch-Pedersen. Om »Centrum Roskilde« umiddelbart før besættelsen fortæller Rudolf Sinnreich:

..»I Sengeløse- og Tåstrupområdet var allerede en del af vore chaluzim på forskellige gårde. De havde fået lov at benytte et gammelt træhus' 1. og 2. sal til mødeplads og overnatning i Roskilde, som hermed gav os navnet »Roskilde-centret« i Hechaluzorganisationen. Bygningen lå ikke langt fra hovedgaden i en sidegade.

Ved ankomsten fik vi besked af vores kammerater, at de havde ordnet det med gårdejeren således, at vi skulle arbejde 14 dage i træk og så holde lørdag og søndag fri, i stedet for hver søndag. Så cyklede vi hver anden lørdag morgen til Roskilde og var sammen med alle vores kammerater. Det var naturligvis meget sjovt, men det var også det eneste sjov vi havde. Bønderne havde ikke lov til at give os løn, men var fritstillet med hensyn til lomme penge til de mest livsvigtige ting. Vi afleverede de 12 kroner, Jenny og jeg fik hver måned til en fælles kasse, som vi chaluzim havde. Fra kassen fik vi et stykke sæbe og tandpasta, der skulle holde i alt for lang tid, og for overskuddet købte vores centrumsledelse nye bøger til vores »bibliotek«...»

Det er ikke kun Rudolf Sinnreich, der mellem linierne giver udtryk for skepsis over for den meget kollektive linie, man havde arvet fra de tidligere

Rudolf Sinnreich, under et besøg i Danmark i 1993, ved Bredgade 17, hvor »Centrum Roskilde« havde til huse.

elever i »Centrum Roskilde«. Andre chavarim fra den tid nægtede pure at deltage i den fælles økonomi.

Var tiderne da skiftet. Var man kun udrejst for at overleve, og var Palæstinadrømmen gledet i baggrunden? Det er der ikke noget, der tyder på. Selvom der var sket, hvad en tidligere chavarim kalder »en vis afskalning«, var Palæstina stadig målet for de fleste. Tilsyneladende besluttede en gruppe på en halv snes chavarim fra »Centrum Roskilde« i løbet af 1939 således, at de ville gøre et forsøg på at slippe illegalt til Palæstina. Man havde pakket og sad det meste af en nat i huset i Bredgade og ventede på at tage afsted, da det hele blev afblæst. Hvem der planlagde udrejsen, og hvem der afblæste den, ved vi ikke.

Man kunne ønske, det var lykkedes for dem. Året efter lukkedes grænserne med den tyske besættelse af Danmark.

JUGEND-ALIJAH

»Alijah« betyder indvandring eller tilbagevenden.

Jugend-Alijah var en organisation, der hvilede på tanken om jødiske børns indvandring til Palæstina. Den var opstået i Tyskland, hvor man ønskede at give de jødiske børn flere muligheder for uddannelse og udfoldelse, end de havde inden for de snævre rammer, der var dem tildelt i en række europæiske lande. Børnene var mellem 13 og 16 år; når de fyldte 17 år gled de automatisk ud af Jugend-Alijah og som regel ind i Hechaluz.

Ret snart efter sin opståen, skulle behovet for en »Jugend-Alijah« vise sig at blive uhyggeligt stort. Kort efter nazisterne var kommet til magten i Tyskland, besluttede Jugend-Alijahorganisationen derfor at oprette et kontor i Palæstina, som skulle stå for modtagelsen af de jødiske børn. Arbejdet blev overdraget til Henriette Szold, hvis omsorg for de mere end 5000 børn, som slap ind i Palæstina, er gået over i historien.

Efterhånden som det blev klart, hvad det nazistiske regime betød for de jødiske børn, blev det besluttet, at det vigtigste blot var at få børnene ud af Tyskland, og et større internationalt hjælpearbejde blev sat i gang for at skaffe pladser til disse børn i en række vesteuropæiske lande. Da krigen brød ud, var det på denne måde lykkedes, indtil videre, at bringe 15000 børn udenfor nazisternes rækkevidde, hvor de ventede på den videre rejse til Palæstina.

Danmark kom ret sent ind i dette arbejde. Tilsyneladende var det beretningerne fra Krystalnatten, der satte skub i udviklingen, der til gengæld herefter skete med rivende hast. Det blev Melanie Oppenheim, som blev udset til at lede arbejdet. Det var ikke tilfældigt. Melanie Oppenheim var gift med overretssagfører Morits Oppenheim, som indtil 1933 havde været juridisk rådgiver for Det tyske Gesandtskab i København. Gennem sine mange kontakter herhjemme og i udlandet havde familien udført et omfattende arbejde for at hjælpe flygtninge ud af det nazistiske Tyskland¹.

Melanie Oppenheim kontaktede de to store kvindeorganisationer i Danmark, »Danske Kvinders Nationalråd« og »Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed«, og i de kommende måneder arbejdede fru Oppenheim og de to kvindeorganisationer intens for at skaffe et antal jødi-

fru Kure, der var særdeles aktiv inden for »Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed«, og på et møde i den lokale husmoderforening, der som

*Erich Brandstein. Billedet er sendt til familien Frandsen i Allerslev i 1946 fra Palæstina. Herfra sendte Erich Brandstein også en kasse appelsiner til sin plejefamilie. Den gjorde stor lykke, det var jo lige efter krigen.
(Finn Frandsen)*

formand havde præstefruen, blev de lokale gårdmandskoner opfordret til at tage et jødisk plejebarn. Der blev stille i salen, mens alle tænkte, men fru Frandsen mente at føle præstefruens øjne på sig og svarede: »Ja, men jeg skal først spørge min mand!« Viggo Frandsen syntes det var en strålende ide; Erich Brandstein havde fået et sted at være.

Opholdet blev dog kort. Det egentlige mål var stadig Palæstina, og allerede ved nytårstid 1940 blev Erich tilbudt en udrejse. Afrejsen foregik med fly, og det var en bedrøvet familie, der fulgte Erich til flyveren. Forholdet mellem den unge jøde og familien var blevet meget nært.

Erichs forældre havde forladt Østrig, og var endt i Jugoslavien. Korrespondancen med dem og fa-

milien i Allerslev er bevaret, og vi kan følge forældrenes omsorg for deres dreng, og deres taknemmelighed over, at han dog er kommet i sikkerhed.

Et enkelt brev, modtaget efter Erichs afrejse, fortæller om forældrenes situation:

Zagreb, 29.1.1940

Ærede hr. Frandsen.

Da jeg meget længe ikke har hørt fra min dreng, er jeg meget bekymret for ham. Han plejer altid at skrive til os to gange om ugen. Er han måske allerede rejst?

Jeg beder Dem derfor meget om De venligst vil oplyse om dette, og håber ikke, De har noget imod det.

Vi takker Dem for Deres hjælp og håber meget at få svar.

Med hjertelige hilsener
Brandstein.

Zagreb, 29. I. 1940

Sehr geehrter Herr Frandsen!

Da ich schon lange von meinem Brüder keine Nachricht hatte bin ich wegen sein Wohlbefinden sehr nachdenklich und besorgt um so eher, da er ja immer sehr pünktlich zweimal in der Wo. die geschrieben hat, aber ist er vielleicht bereits weggefahren. Ich bitte Sie daher sehr haben Sie die Hilfsbereitschaft um Häheres mitzuteilen, sind Sie um deshalb nicht löse.

Für Ihre Güte danken wir Ihnen im Voraus und hoffen auf Ihre baldige Antwort mit herzl. Grüß
Frandsen

Brevkortet, som omtales i teksten, fra Erich Brandsteins forældre til Viggo Frandsen.

(Nanna Frandsen)

Erich var nået til Palæstina, til Haifa, hvor han kom til at bo hos sin onkel og tante, og den 2. februar 1940 kunne han skrive til sine plejeforældre i Danmark og fortælle om sin rejse med båd fra Marseille til Haifa.

Månedens efter modtog Viggo Frandsen et lettet brev fra forældrene i Jugoslavien, der havde hørt fra deres søn. Brevet slutter:

..»Nu, kære familie, vil vi forfulgte forældre endnu en gang hjerteligst takke for jeres velgerning, pleje og omsorg for vort barn, som på grund af tiderne var tvunget til at forlade sit hjem og sine forældre og drage ud i det fremmede. Vi er nu blevet fattige og elendige og ønsker for Dem, at den kære Gud måtte skærme jer mod en sådan skæbne og lade jer leve lykkeligt i jeres eget hjem.

Vi sender jer alle hjertelige hilsener.

Jakob og J. Brandstein..«.

I april 1941 angreb Hitler Jugoslavien, og herefter forsvinder ethvert spor af Erich Brandsteins forældre.

Historier fra Wien

De to første dage i marts 1940 ankom to mindre grupper med Alijahbørn til Danmark.

Fire børn herfra kom til Kirke Såby og til Allerslev. Det var én pige,

*Renee Grünfeld ved ankomsten til Danmark i 1939 (se desuden forsiden).
(Renee Corneliussen)*

*Kurt Wechsler, april 1940.
(Renee Corneliussen)*

Renee Grünfeld, og tre drenge, Walter Erik Sommerstein, Kurt Wechsler og Adolf Weiner.

De kom alle fra Wien.

Det må have været en forvirret og usikker oplevelse, at ankomme alene til et fremmed land, men verden her må alligevel have føltes særdeles tryk, for bag dem lå oplevelserne fra Wien:

..»I 1938 blev min familie tvunget ud af vores bolig. Ved udsætningen blev en del af vores ejendele ødelagt. Vi gemte os herefter på forskellige adresser. Så fulgte Krystalnatten, og umiddelbart herefter blev vi opsøgt af uniformerede nazister med besked om, at vi skulle melde os på en bane-gård i Wien.

Min fader besluttede, at det skulle vi ikke, og sammen med mig og min søster strejfede han rundt på jagt efter en løsning. Jeg husker en nat, vi tilbragte på bunden af en telefonboks, mens min fader ledte efter en flugt-mulighed.

Den sidste mulighed var Shanghai. Hertil rejste min fader, og vi skulle så følge efter.

Vi to piger kom på et børnehjem, mens min moder blev skjult hos sin søster, der var gift med en ikke jødisk mand.

I januar lykkedes det at få min søster ud af Østrig til Palæstina.

Ind i mellem boede jeg hos min moster, som også havde min bedste-moder boende.

Det var vanskeligt at overleve som jøde i Wien. Man fik ingen ratione-ringskort og kunne ikke vise sig på gaden... En aften, da jeg havde måttet gå ud, blev der kastet sten efter mig. Jeg dækkede mig bag et forbipasserende ægtepar, der ikke lod sig mærke med noget. Dengang forstod jeg ikke, hvorfor de ikke hjalp mig. Da jeg kom hjem til min moster, blev jeg puttet i en feltseng ude i køkkenet. Kort efter buldrede det på døren; uden for stod et par SS-mænd og meddelte, at der befandt sig en »jødepige« i lejligheden. Min onkel stillede sig i vejen for dem, og sagde, at de måtte skyde ham først, hvis de tog mig med..«.

(Renee Grünfeld)

Walter Sommersteins oplevelser i den østrigske hovedstad var ikke be-hageligere. Om sit møde med en gruppe ungnazister fortæller han:

..»Næste morgen mødte jeg Ruth og en veninde udenfor Stadtpark. Ruth havde et ærinde hos nogle slægtninge i Ungargasse, men pigerne var bange for at gå så langt gennem et fjendtligt Wien.

Mens Ruth var hos sin moster, stod Edith og jeg uden for porten...

På vejen hjem passerede vi Wollzeile. Skråt bag os, på den anden side af gaden, gik tre unge mænd i deres korte, sorte bukser og brune skjorter...

Pigerne begyndte at løbe, så hurtigt de kunne, og snart var de forsvundne. Jeg fortsatte i samme fart. Dette var sket flere gange for mig tidligere, jeg ville ikke vise dem, at jeg var bange, den tilfredsstillelse skulle de ikke have.

I næste øjeblik var de over mig. De spurgte ikke, om jeg var jøde; pigerens flugt var bevis nok. De trykkede mig op mod husvæggen, og deres næver landede næsten samtidigt med al kraft på min hage og mine kinder. Så gik de videre, som om intet var hændt. De vendte sig ikke engang om...«

Det var farligt at gå ud, men hjemme var det ikke bedre. En morgen, da Walter og hans lillebror vil gå i skole, spærrer portneren dem vejen med besked om, at ingen jøder må forlade huset:

..»Efter en halv time hørtes pludselig larm fra lejligheden nedenunder. En kvinde skreg. Det måtte være den gamle fru Eisner. Vi hørte buldren fra ting, der blev kastet rundt. Nye skrig, gråd og så stilhed...

Så ringede det på døren. »Fru Sommerstein?«.

Udenfor stod portneren og fire SA-mænd. SA-manden skubbede min mor til side, og de fire gik ind i lejligheden. Portneren blev stående i døren, og fulgte nysgerrigt optrinnet. Paul og jeg trykkede os op mod væggen.

»De to tager vi med senere«.

SA-mændene delte sig. To fortsatte ind på hr. Adlers værelse. De to andre gik hen til det store skab og rev dørene op.

»Har I gemt penge eller andre værdigenstande i lejligheden?«

»Nej«, svarede min mor.

Med en hurtig bevægelse fejede SA-manden indholdet af den øverste hylde ned på gulvet. Systematisk fortsatte han hylde efter hylde... Så fortsatte han med de andre skabe.

Den anden SA-mand fik øje på vores sparebøsser, som stod i vinduet. Han spurgte efter nøglen, men den havde min fader. Uden et ord tog han sparebøsserne til sig.

Døren åbnedes til hr. Adlers rum, og han kom ud, tæt fulgt af sin bror. Bagved gik de to SA-mænd. I dagligstuen var arbejdet afsluttet. De fire uniformerede forlod lejligheden med Hr. Adler og hans bror. Min lillebror og jeg lod de være. Jeg spekulerede på, om de havde glemt os, eller de bare ville skræmme os, da de kom. Antagelig tog man kun voksne...«

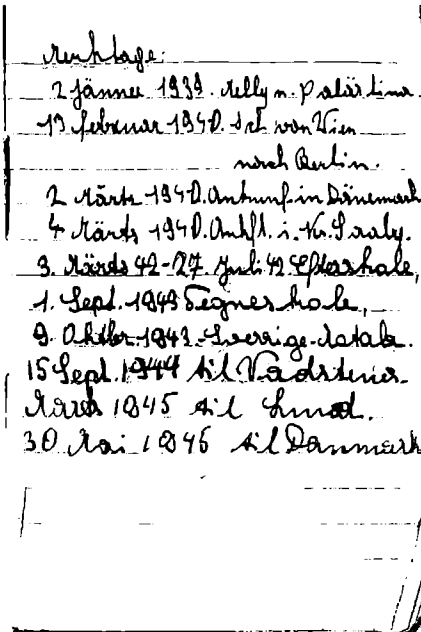
Rejse med forhindringer

Den 13. februar rejste børnene fra Wien. Afskeden var svær; få forældre troede på, at de skulle få deres børn at se igen.

Rejsen gik over Berlin, men i den hårde vinter sneede gruppen inde i den tyske hovedstad. Det var svært at finde indkvartering, men en venlig præst åbnede sin kirke for dem. I øvrigt fortæller Renee Grünfeld, at hun oplevede Berlin som et væsentlig behageligere sted at opholde sig end

Wien. Her kunne man gå i gaderne uden at blive overfaldet.

Efter 14 dage i Berlin rejste gruppen videre, blot for at endnu en gang at sne inde; denne gang ved en lille station nogle kilometer syd for Rostock. Natten blev tilbragt i toget uden varme og mad; Renee husker endnu skiltet på perronen, som forbød jøder adgang. I løbet af natten fik de mad; en tysk soldat sneg sig ind til dem og gav dem lidt brød. Så gik turen tilbage til Berlin, hvor et nyt problem meldte sig; børnenes gennemrejsevisum var ved at udløbe. I hast blev den videre rejse ordnet med fly, og den 2. marts 1940 landede børnene i Kastrup lufthavn. Efter et kortere ophold i København blev Alijahbørnene sendt ud til deres plejeforældre.

Under det ufrivillige ophold i Berlin købte Renee Grünfeld en notesbog. Heri nedskrev hun i de næste år de vigtigste datoer og begivenheder.
(Renee Corneliussen)

Plejefamilierne

Kurt Wechsler kom til Kirke Såby:

»På hovedvejen mellem Roskilde og Holbæk, uden for Kirke Såby, blev jeg modtaget ved busstoppestedet af gårdejer Peter Hansen. En venlig mand, som ønskede mig velkommen i et sprog, jeg ikke forstod. Efter et par minutters kørsel i hans 1924 Ford T ankom vi til Kildegården.«

Renee Grünfeld havde man ikke fundet plads til, men Ellen Risbjerg

Thomsen, som boede på skolen i Kirke Såby, og som i øvrigt var den lokale kredsformand for »Kvindernes Internationale Liga«, tog hende til sig.

Man må tro, det var svært for børnene at komme som fremmede til de danske hjem. Men tilsyneladende gik det uden de store problemer; som flere fortæller »var det en stor lettelse at være et sted, hvor vi ikke hele tiden var bange«.

Erik Walter Sommerstein kom til Viggo Frandsen i Allerslev:

..»Efter tre døgn i København blev jeg sat på toget til Lejre, en station et lille stykke fra Roskilde.

På stationen stod en middelaldrende kvinde og en pige på 10-12 år med

*Erik Walter Sommerstein og familien på Munkedamsgården i Allerslev. Bagerst står hr. og fru Frandsen; forrest Nanna, Walter, Finn og Ebbe.
(Ebbe Frandsen)*

lange fletninger. Jeg var den eneste, der stod af af toget, og de gik med det samme hen til mig. Jeg stillede min taske og rygsæk i sneen og trykkede dem i hånden. »Goddag, Erik, og velkommen«, sagde hun. Jeg forstod ikke et ord dansk, men kunne gætte, hvad hun sagde. Så pegede hun på sig selv: »Laura«, bagefter på pigen: »Nanna«...«.

(Walter Sommerstein)

Det fjerde barn, Adolf Weiner, kom i hjemmet hos Jens Peter Christiansen på Kirke Såby Mark.

BESÆTTELSEN

1940-1943

Den 9. april 1940 besatte det nazistiske Tyskland Danmark, og hermed ændredes med ét slag de unge jøders situation. Rejsen til Palæstina lå pludselig ude i en fjern fremtid, hvis den overhovedet ville kunne realiseres, og med den tyske besættelse måtte de atter føle sig truede og forfulgte.

En del beretninger nævner den 9.april, men faktisk fortæller flere, at man hurtigt fandt sig tilrette med den nye situation, som jo også danskerne gjorde det. Umiddelbart var der jo heller ikke så meget andet at gøre. Nogen reaktion var der dog, således fortæller Rudolf Sinnreich om »Centrum Roskilde«:

..»Jeg kan ikke lade være med at nævne den 9.april 1940. Vi var endnu hos Bloch-Pedersen i Sengeløse, og hertil kom Hugo Singer, som var formand

 K o p i :

Til Vandrelærerne i "Unzdoms Alijah" i Danmark.

Vi beder Dem venligst sørge for, at Børnene foreløbig roligt bliver paa deres Pladser. Skolen indstilles indtil videre, og der maa ingen Sammenkomster af nogen Art finde Sted.- Det maa paalægges Børnene at undgaa alt for mange Besøg hos andre Børn, og at enhver Diskussion om Forholdene paa det strengeste er forbudt. - Telefonsamtaler mellem Børnene maa ikke finde Sted.

Lærerne maa blive paa Pladsen. Det kan maaske lade sig gøre, at de nu og da sætter sig i Forbindelse med det enkelte Barn og indskærper de nødvendige Forholdsregler samt beroliger Børnene. - Vi vedlægger en Skrivelse, der er sendt til hvert Hjem og hvert Barn.

Med venlig Hilsen
 (sign.) Melanie Oppenheim.

*En del af en meddelelse udsendt af "Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed" den 9.april 1940 til Jugend-Alijahbørnenes hjem og vandrelærere.
 (Nanna Frandsen)*

for vores Centrum. Med sig slæbte han, i flere kasser, hele vores »bibliotek« og prøvede at overtale mig til at skjule bøgerne for tyskerne. Vi havde samme dag vaskedag på gården, så vi fyrede op under kedlen med alle disse bøger..«.

Ifølge Julius Margolinskys opgørelser »strandede« 270 Jugend-Alijahbørn (86 slap dog ud senere) og 379 Hechaluzelever i Danmark som følge af den tyske besættelse.

HECHALUZ

Ændrede betingelser

Tilgangen af nye Hechaluzelever til Danmark var ophørt med den tyske besættelse, til gengæld blev mobiliteten nu mere udtalt.

I tiden op til sommeren 1943 vil vi derfor se elever rejse fra Roskildeggen til pladser andre steder i Danmark, og vi vil se nye komme til. Kon-

*På trods af besættelsen blev der tid til oplevelser. Her er en gruppe Hechaluzelever på cykeltur rundt på Sjælland. Fra venstre er det Erwin Lipowski, Norbert Kammermann, Horst Eick og Hans May.
(Hans May)*

centrationen af gårde med jødiske landvæsenselever lå stadig øst for Roskilde, men vi møder også chavarim på gårde nærmere Roskilde by og omkring Køge.

Arbejdsbetingelserne havde ændret sig for de jødiske landvæsenselever. Der var nu mangel på arbejdskraft i det danske landbrug, og flere af eleverne, som efterhånden var blevet habile landmænd, fik nu løn, i øvrigt i strid med den givne opholdstilladelse.

Det er tydeligt, at desto længere vi kommer hen i besættelsestiden, desto mere afslappet tog de unge jøder og deres arbejdsgivere på det formelle. Selv opholdstilladelsen tog man til tider chancer med. Herom fortæller Erich Meyer, som var kommet til Ledreborg slot i sommeren 1942 fra en gård på Holbækegnen. På hans opholdstilladelse stod der, at han arbejdede på Mosegården i Sdr. Jernløse. Meyer fandt sig godt tilrette på Ledreborg, og alt var sikkert forløbet fredeligt, hvis det ikke havde været for et par cykeldæk:

..»Dengang var cykeldæk noget man ikke kunne købe, ikke engang på det sorte marked. Et af vore medlemmer, som boede i Roskilde, og som på den tid stak af til Sverige over Bornholm, havde solgt mig to dæk. Det var en begivenhed, og alle vidste det.

Nu skete der dét, at der blev stjålet to dæk fra en af gårdens karle, og han fortalte politiet, at »jøden« havde nye cykeldæk. Da min officielle adresse var i Sdr.Jernløse ringede politiet til Mosegården, hvor fru'en fortalte, at jeg var i Roskilde for at søge arbejde. Hun ringede med det samme til mig, og sagde, at jeg skulle skynde mig tilbage til Mosegården, men et par minutter efter kom politiet. Dækkene blev der ikke noget ud af, det var ikke de stjalne dæk, men jeg havde ingen opholdstilladelse!

Vi kørte til politistationen, og efter nogle timer fik jeg 50 kroner i bøde (...vi giver ham den billigste...). Jeg forsøgte at komme i forbindelse med Margolinsky, i håb om, at han kunne betale bøden, men det kom der ikke noget ud af, og jeg fik i stedet én uges fængsel..«.

Herefter beskriver Meyer sit ophold i arresten i Roskilde, et ophold som er præget af hygge og venlighed. Ugen efter blev han løsladt, et par timer før tiden, så »det ikke blev for sent at nå hjem«, og med en undskyldende bemærkning om, at »der jo var tyskere i landet«.

Centrum Roskilde – Centrum Rorup

Som det er fremgået ovenfor bestod »Centrum Roskilde« stadig i 1940, men med udgangen af 1942 forsvinder Fattiggården i Bredgade ud af beret-

*Med gruppen fra Holbæk som kernen, dannede Hechaluzeleverne fra Holbæk og Roskilde et spejderkorps. Billedet skal være taget på vandrehjemmet ved Borrevejle Vig.
(Horst Eick)*

ningerne. Således nævner Erich Meyer, at han tog toget til Holbæk, hver gang han skulle mødes med andre chavarim. (Hertil skal bemærkes, at mange af landvæsenseleverne på gårdene ved Holbæk ivrigt brugte Roskildeområdet i deres fritid; de besøgte fru Kure i Allerslev og tilbragte megen tid på vandrehjemmet ved Borrevejle vig).

Til gengæld opstår et nyt center i Rorup. Om det var tænkt som en forlægning af »Centrum Roskilde«, eller hvad grunden i øvrigt er, til at Fattiggården glider ud, vides ikke. I en rapport fra Hechaluzkontoret i København i 1940 kan man læse:

..»Centrum Roskilde: Heller ikke dette centrum fungerer godt. Forskellige hensyn forhindrer meget et regelmæssigt arbejde.

En stor del af medlemmerne er nye i bevægelsen og udviser en dårlig holdning, og der er kun ringe håb om, at de vil vænne sig til at leve som chaluzim.

Med hensyn til ledelsen går det særdeles godt, da en særlig ansvarsfuld chawer (Hugo Singer) har ordnet kontorarbejdet i lang tid. Centrummet disponerer over stadig større indtægter. Så længe Gabi var i København, kørte han regelmæssigt ud til undervisning i hebræisk, der desværre i den sidste tid igen er blevet forsømt.

Vi forsøger især at holde og at støtte dette centrum, da de ydre betingelser er gunstige.

Chavarimerne har hver 14. dag lørdag eftermiddag og søndag fri og mødes i Roskilde.

Shalom

Die Maskiruth. l...«.

Roskilde Centrum eksisterede altså stadig, men det fremgår klart, at det knagede i fugerne.

Det vil nok her være på sin plads at spørge, hvem denne Hugo Singer egentlig var. Hugo og Ilse Singer var noget ældre end de øvrige Hechaluz-elever. Da de ankom til Danmark var de allerede midt i 30erne. De kom fra Berlin, hvor de havde drevet en indbringende fotoforretning. I løbet af 1937 besluttede familien Singer imidlertid, at det var tid at komme væk. Penge kunne de ikke tage med, så de tog en del fotoudstyr med hertil. Det blev en dyr udrejse, de mistede næsten alt, hvad de ejede. De kom til arbejde i Sengeløse, men af et brev, »Landøkonomisk Rejsebureau« har sendt til Fremmedpolitiet i januar 1938, fremgår det, at »man ikke anser gårdejer --'s ejendom som velegnet uddannelsessted for udenlandske elever«. Kort efter blev familien Singer flyttet til den velprøvede uddannelsesplads hos Randrup Christensen i Herringløse. Det blev et lykkeligt ophold;

*Hugo og Ilse Singer (til venstre i billedet) sammen med familien Randrup Christensen.
(Cary Randrup Christensen)*

endnu i dag er familien Christensens fotoalbum fyldt med billeder taget af Hugo Singer. Efter et år på Pilekærgård rejste de to tilbage til Sengeløse, hvor så mange chavarim var samlet.

Formentlig er Fattiggården gledet ud som mødested i løbet af 1941. I

*"Centrum Rorup" i Rorup by, 1942.
(Herbert og Rachel Ansel)*

hvert fald kan vi konstatere, at Hechaluzbevægelsen i det sene efterår 1942 i Rorup lejer et hus, der er tænkt som et centrum. Herom skriver Herbert og Rachel Ansel, som var kommet til Danmark i henholdsvis 1938 og 1939:

„Vi blev gift i oktober måned 1942, mens vi arbejdede i Tjørnelunde i nærheden af Høng. På det tidspunkt besluttede man fra Hechaluz at grundlægge et centrum i Rorup. Man foreslog os, fordi vi var et ægtepar, at overtage huset, som Hechaluz lejede som et mødested for alle de, som boede i nærheden på gårdene..«.

Herbert Ansel arbejdede hos Svend Frandsen på Engskelgården, som lå ved Rorup. Rachel passede huset og tog sig af en syg Hechaluzelev, der boede hos dem. Der var rigeligt at se til, mange Hechaluzelever og Alijahbørn kom i centret.

Det var en svær tid; ved siden af dagligdagens små og store problemer, havde de to det problem, som var fælles for dem alle:

..»Kort tid efter vi blev gift, hørte vi, at vores forældre var sendt i KZ-lejr i Polen, så det var svært for os at begynde i Rorup..«.

Centrum Rorup bestod fra november 1942 til september 1943, da Herbert og Rachel Anshel måtte flygte til Sverige.

Borrevejle

..»Jeg kom til Danmark den 4. april 1939 fra Prag... Ved ankomsten til København skulle vi melde os hos hr.Julius Margolinsky, der forklarede os, hvordan vi skulle videre. Vi skulle ikke direkte til »vores« bondegård, da der netop i disse dage af vores forening »Hechaluz« holdtes en slags landsmøder, et i Jylland for alle vest for Storebælt, et andet på ungdomsherberget i Borrevejle for alle øst for Storebælt. Jeg skulle til Borrevejle, de tre andre kørte videre til mødet i Jylland..«.

(Heins Hess' beretning).

Heinz Hess var kommet til Danmark fra Tjekkoslaviet.² Efter mødet på Borrevejle kom han til Holbækområdet, hvor der var en stor gruppe Hechaluzelever; senere møder vi Heinz Hess på Christian Larsens gård i Nørre Hyllinge og hos Jens Jensen samme sted.

Det skulle ikke blive sidste gang Heins Hess kom til Borrevejle. Helt til efteråret i 1943 blev ungdomsherberget ved Borrevejle Vig et yndet mødested for Hechaluzeleverne fra gårdene ved Holbæk og ved Roskilde.

På landbrugsskole

Enkelte chavarim fortæller om ophold på en dansk landbrugsskole.

I elevlisterne fra Tune Landboskole i 1942-43 finder vi to Hechaluzelever, Hermann Bauer og Edgar Ziegler. Bauer var kommet til Danmark fra Tyskland, Ziegler kom fra Slovakiet. Begge havde været på forskellige gårde rundt om i Danmark, da de kom til Tune. Ziegler finansierede sit op-

Vandrehjemmet ved Borrevejle Vig omkring 1940. Arthur Cohn (til venstre) og Horst Eick. Begge arbejdede på gårde ved Holbæk. (Horst Eick)

REGLER

for Benyttelse af Ungdomsherbergerne
for fjerde Hold

Førerkortet gælder for en voksen Fører (Minimumsalder 18 Aar) med mindst 2, højst 20 Ledsagere under 20 Aar.

Samlige Personer skal være Medlemmer af den Organisation, som har udstedt Førerkortet.

Ved Ankomsten til Herberget sørger Førerer for Indførelsen i Herbergsprotokollen og afleverer sit Kort til Herbergets Vært. Betaling for Overnatning erlægges forud.

En Fører skal overnatte sammen med sin Gruppe og passe, at alle Regler bliver nøje overholdt.

En Fører hæfter for evt. Skade, anrettet af hans Hold.

Førerer har Ansvar for og passer, at Herberget efterlades i ordentlig Stand.

I Tilfælde af Misbrug eller Misligholdelse af Herbergsreglerne, eller hvis ens Oplørsel giver Anledning dertil, kan Kortet inddrages af Herbergsværten, hans Stedfortræder eller en Repræsentant for Herbergs-Ringen.

2-28-1000. D.U.H. ØSTERSØ
BOGTRYKKERI

HERBERGS-RINGEN

VESTERBROGADE 35 • KØBENHAVN V.

FØRERKORT

2	Fører
Nr. 75147	
HERBERGS-RINGEN	

Nedennævnte har
Enkeltvandrerkort Nr.

Navn *Daniel Igrer*

Stilling *Landbrugsleder*

Født d. *23. 7. 1919* i *Leubjerg i Bjeld.*

Adresse *Grandlyst N. L. Kausen
Kirkeløkkegaard, Høj i Kastanj.*

Ungdomsforeninger, Afd. *Hechalun*

Skoler, Sk. Navn _____ Kl. _____

Udstedt af
27/6 1940.

Danish Viking League

Repræsentant for Taastrup:
Martin Mortensens
Boghandel - Telf. 160

Jeg erklærer herved, at jeg overtager det fulde Ansvar for Gruppen under Opholdet paa Ungdomsherbergerne.

Daniel Igrer
(Egenhændig Underskrift)

Paa Forlangende af Herbergsværten skal Underskriften gentages.

Felter til D.U.H.-Stempler.

Køge Nordstrand Tlf. 1-4	DUH Roskilde 19 vs	DUH Odense 21-7-40
DUH Fredericia d. 22/7 1940	DUH Ålborg Marskvej 140	DUH GENVINGE BORREVEJLE VIG
7	8	9
10	11	12
13	14	15
16	17	18
19	20	21
22	23	24
25	26	27
28	29	30
31	32	33
34	35	36

Daniel Igrer vandrekort fra 1940 med stempler fra vandrehjemmet i Roskilde og ved Borrevejle Vig (Daniel Igrer)

hold på skolen ved hjælp af opsparede penge og ved at gøre rent på skolen; Hermann Bauer klarede en del af udgifterne ved at undervise i tysk. Tilsyneladende har det været på Tune Landboskole, at de to aftalte at flygte.

I marts 43 gjorde Ziegler forsøget:

„Jeg frygtede, at forfølgelserne ville begynde fra den første dag af besættelsen, og planlagde sammen med Julius Feldmann og Hermann Bauer at flygte... Mit første flugtforsøg på en tysk kanon på færgen til Helsingborg mislykkedes.

En jernbanearbejder viste mig en af de tyske vogne klar til overførsel til Sverige..

4	Lars Villy Andersen	7/1 - 23			Lars Andersen	Gde.	Bojse
5	Niels Fjerdal Andersen	7/1 - 18			Lars Andersen	Bojse med.	Sorring strand
6	Carl Johan Andersen	17/1 - 21	Hjyllands Land skole	5	Lars Andersen	Hjyllands	Kertelby ldt.
7	Karl Baadsgaard	12/1 - 19	Skolen i Skovbo	5	J. P. Baadsgaard	Gde.	Vollsted
8	Hermann Bauer	17/1 - 18	Skolen i Skovbo	5	Max Bauer	Smidt	Hamborg
9	Karl Björns	2/1 - 15	Skolen i Skovbo	5	K. Kristiansen	Gde. Hj.	Arbed
10	Hans Buddeme	2/1 - 18	Skolen i Skovbo	5	J. Buddeme	Skolefoged	Hol. Fædresvej
11	Svend Bendtsen	17/1 - 18	Skolen i Skovbo	5	Karst Bendtsen	Gde.	Siddings
12	Svend P.	17/1 - 18	Skolen i Skovbo	5	do	do	do
	Jens Kønner Hossus	4/1 - 20	Skolen i Skovbo	5	do	do	Kongsgaard
136	Lars Vilhelm Thøgersen	7/1 - 21	Skolen i Skovbo	5	H. Vilhelm Thøgersen	Gde.	Arbed
137	Jens S. Vorbyegaard	17/1 - 18	Skolen i Skovbo	5	Lars Vorbyegaard	Gde.	Vorbyegaard
138	Ernst Hennings Wiedfeld	2/1 - 19	Skolen i Skovbo	5	J. Wiedfeld	Skolefoged	Arbed
139	Ernst Hennings Wiedfeld	2/1 - 22	Skolen i Skovbo	5	J. Wiedfeld	Skolefoged	Arbed
140	Edgar Ziegler	17/1 - 20	Skolen i Skovbo	5	Ernst Hennings Wiedfeld	Skolefoged	Arbed
141	Jens Oluf Pedersen	17/1 - 17	Skolen i Skovbo	5	Karst Bendtsen	Gde.	Kertelby ldt.
142	Ernst Hennings Wiedfeld	2/1 - 19	Skolen i Skovbo	5	H. Vilhelm Thøgersen	Skolefoged	Arbed

Tune Landboskoles elevprotokol fra 1942-43. Elev nr. 8 er Hermann Bauer og elev nr. 140 er Edgar Ziegler.

Det danske ordenspoliti fandt mig under overfarten, og bragte mig tilbage til Helsingør og udleverede mig til Gestapo. Heldigvis blev jeg, efter otte dage på Københavns Politigård, som statsløs idømt fire måneders hæfte af de danske myndigheder.

Da jeg kom ud af fængslet i juli 1943 vendte jeg tilbage til Tune..«.
(Edgar Zieglers beretning).

Kontakten med familien dør ud

Bag de små og store bekymringer, opholdet i det besatte Danmark frembød, lå en konstant bekymring for dem derhjemme. Og der var grund til bekymring.

For den overvejende del af de jødiske landvæsenselever ophører kontakten med deres familie helt i perioden 1941 til 1943. Historierne er ofte ens. Brevene fra hjemmet ophører med at komme, og brevene herfra kommer retur med besked om, at familien er rejst østpå. I betragtning af, at man i de jødiske kredse ikke var helt så uvidende om uhyrlighederne syd for grænsen, som alle andre tilsyneladende var, har spekulationerne over dem derhjemme været en tung byrde at bære for de unge jøder.

Sommetider kom beskeden om familiens skæbne ad omveje:

Ino Regenstreif stammer fra Kolomyja, som dengang lå i Polen. I 1920'erne flyttede familien Regenstreif til Tyskland, men vendte efter Krystalnatten tilbage til Kolomyja. I 1938 kom Ino Regenstreif gennem Hechaluz til Danmark, hvor han omkring 1940 kom til at arbejde i Tåstrup. Han var således knyttet til »Centrum Roskilde«.

Kontakten med familien i Polen blev opretholdt til foråret 1941, da han via Tallin modtog et telegram fra sin søster: »Kære Ino, vi ønsker dig tillykke med fødselsdagen.« Ino havde haft fødselsdag allerede i januar, så han vidste, at telegrammet betød noget andet. Det gjorde det; Ino Regenstreif hørte aldrig mere fra sin familie.³

Hans Finger var kommet til Danmark fra Tjekkoslaviet, hvor hans forældre havde ejet en tekstilfabrik. I 1941 finder vi ham hos gårdejer Ernst Pedersen på Nyvangsgården i Tølløse og fra efteråret 1942 hos gårdejer Aage Mikkelsen i Gøderup.

Hans Finger fortæller:

..»Mine forældre var i 1941 blevet sendt til Theresienstadt, hvorfra de var blevet deporteret til en KZ-lejr i Riga.

Herfra modtog jeg i 1941 et brev fra min mor.

Brevet var sendt med en dansker, der arbejdede i Riga for den tyske organisation Todt⁴. Han arbejdede på den samme fabrik som min mor, og da hun hørte, at han var dansker, havde hun overtalt ham til at tage et brev med til Danmark. Brevet var videresendt til mig fra København, og jeg fik kontakt med afsenderen... Han lovede at tage en pakke med til min mor, når han 14 dage senere rejste tilbage til Riga..«.

Hans Finger låner penge til at købe varer til sin mor af Ernst Pedersen og

..»fru Kure hjalp mig med indkøbene; blandt andet husker jeg, at vi købte en hel ost på mejeriet i Allerslev. Jeg rejste til København, og overdrog pakken til manden, der skulle til Riga.

Året efter kom der atter besked fra København, om at den pågældende

igen var hjemme, og gerne ville tage en pakke med, når han skulle tilbage til Riga.

Jeg købte igen varer til en større pakke til min mor og afleverede den til manden i København...«.

Hans Fingers mor overlevede krigen. Da de to, efter krigen, genså hinanden i Prag, kunne hun fortælle, at hun aldrig havde modtaget pakker fra Danmark.

JUGEND-ALIJAH

Udrejse til Palæstina

..»I februar 1941 fik jeg at vide, at jeg havde fået et indrejsecertifikat til Palæstina. Jeg husker ikke mere den nøjagtige dato, det var i begyndelsen af marts. Jeg skulle møde på et bestemt tidspunkt på banegården i Hvalsø; hr.Christiansen kørte mig dertil i sin vogn. I toget var der allerede mange unge jøder på min alder. Vi var vel omkring 45 personer... Officielt hed det, at vi skulle udvandre til Sverige, men fra Sverige kom vi over Finland,

De fire Jugend-Alijahbørn fra Kirke Såby og Allerslev fotograferet ved Jens Peter Christiansens hus på Såby Mark. Fra venstre: Adolf Weiner, Kurt Wechsler, Walter Sommerstein og Renee Grünfeld. Pigen til højre er muligvis en datter af huset. Anna, datter af 1901.
(Nanna Frandsen)

Rusland, Tyrkiet, Syrien og Libanon til Haifa... Rejsen varede omtrent to uger.

Med en lille gruppe andre unge kom jeg til kibbutz Aschdoth-Ja'akow i Jordandalen. Kort efter blev vi sendt til kibbutz Kinnereth ved Genezerat-søen..«.

(Adolf Weiners beretning).

Det var Adolf Weiner, som havde været plejebarn hos familien Christian-sen i Kirke Såby, der var kommet afsted. Afrejsen skete den 4. marts, men allerede i december var andre 45 Jugend-Alijahbørn rejst fra Danmark. Bag de to udrejser lå lange og besværlige forhandlinger med de implicerede landes myndigheder.

Det blev kun til de to hold; tilbage i Danmark var nu 184 Jugend-Alijahbørn, blandt dem de tre i Lejre og Kirke Såby, og et par mere, som i mellemtiden var kommet til Roskildeegnen.

Sigi Zoltan, Eli Spitz og Margit Goldfinger

I løbet af vinteren 1940 og den følgende sommer kom to Jugend-Alijahbørn til Frede og Ester Frandsens gård i Osager syd for Roskilde.

Sigi Zoltan var tysker; Eli Spitz kom fra Tjekkoslovakiet. De havde

Vinteren 1940-41

Snied Marginal Thomson
Wohlmann Radio f. 17/4 1928.

Eli Spitz Prag 28/1 1925
"Har haft ophold i Danmark som emigrant.
Ventes at komme til Palæstina"

Sara Emers
"Pøjsørgemand"
Osager d. 17-1-1928.

Børge Jensen, Skovholm Smøde
f. 11-8-1920.

Ejner Jensen
f. 15-2-1910

Ede Steffensen, Vejleby, p. Skov
f. 2-1-1920

Sommeren 1941

Børge Jensen, Skovholm Smøde
f. 11-8-1920.

Sara Emers
"Pøjsørgemand"
Osager d. 17-1-1928

Snied Marginal Thomson
Wohlmann Radio f. d. 17/4 1928.

Ruth Høsting Skovholm
Smøde f. d. 12/12 21.

Ejner Jensen
Osager f. d. 15-2-1910

Eli Spitz, Prag f. d. 28/1 1925

På Skovledholm hos Frede Frandsen skrev de ansatte sig ind i en bog hvert halve år. Her finder vi Eli Spitz, som "Har haft ophold i Danmark som emigrant. Ventes at komme til Palæstina.", og Sigi Zoltan. (Ester Frandsen)

begge været i andre hjem, inden de kom til Frandsens gård, Skovledholm, i Osager. Vi ved kun ganske lidt om Sigi Zoltan, som omkom i oktober 1943.

Eli Spitz var udrejst fra Prag, hvorfra han kom til Danmark med en større gruppe Jugend-Alijahbørn. Spitz blev hos familien Frandsen til maj 1942, hvor han rejste til Næstvedegnen. Her var det efterhånden lykkedes at samle børnene fra gruppen fra Prag.

I begyndelsen af 1943 kom endnu et Jugend-Alijahbarn til Roskildeområdet. Det var Margit Goldfinger, som kom i huset hos forstanderen for Osted Efterskole, Niels Pedersen.

Vandrelærere

Generelt må man sige, at Hechaluzmedlemmerne kom til Danmark med en grad af zionistisk ballast; opholdet her skulle være en forberedelse til det endelige mål, bosætningen i Palæstina. Noget anderledes forholdt det sig med Jugend-Alijahbørnene. Her var i højere grad tale om flugt, og man kan vel sætte spørgsmålstegn ved, hvor mange af børnene, der var sig en fremtid i Palæstina bevidst.

Dette problem tog Hechaluzkontoret i København op umiddelbart efter, at børnene var begyndt at komme til Danmark. Løsningen var »vandrelærere«. Det var ældre medlemmer fra Hechaluz, som i begyndelsen rejste ud til børnene, og underviste dem i det, der var nødvendigt for et senere ophold i Palæstina. Henad vejen blev disse lærere bofaste på egnen. Undervisningen foregik på skift i hjemmene, typisk en gang om måneden.

Vandrelæreren for Alijahbørnene i Roskildeområdet hed Walther Pergamenter. Pergamenter dækkede ikke kun Roskildeområdet, vi møder ham også i Næstved.

En dag kom Pergamenter ikke mere; han var da flygtet til Sverige.

*Walther Pergamenter, vandrelærer for Jugend-Alijahbørnene i Roskildeområdet.
(Dasha Bergmann)*

Konflikter

Ordningen med vandrelærerne var tilsyneladende blevet til i fordragelighed mellem kvindeorganisationerne og Hechaluzkontoret i Nørregade. Senere skulle konflikterne vise sig.

Jugend-Alijah børnene var kommet herop som plejebørn. Det betød at hjemmene og de to kvindeorganistaioner følte et ansvar for børnene på linie med det, forældre gør. Deres vigtigste opgave måtte naturligt være, at sikre, at børnene, der i øvrigt ikke var så meget børn mere, levede et sikkert og diskret liv i størst mulig tryghed og - ikke mindst - sikkerhed.

For Hechaluz var problemstillingen en anden. Jugend-Alijah var en zionistisk organisation, hvis endelige mål var, at børnene skulle udvandre til Palæstina. Det siger sig selv, at de toneangivende i bevægelsen måtte føle et ansvar for at gøre børnene parate til deres fremtidige tilværelse, der jo adskilte sig radikalt fra livet hos en dansk familie.

Heri lå sprængstoffet, og herfra skabtes adskillige konflikter.

En af disse konflikter kan vi følge, da den udspandt sig omkring børnene i Allerslev og Kirke Såby. Set med 50 års distance var det hele egentlig ganske harmløst. Fra »Centrum Roskilde« udsendte Hugo Singer, der på det tidspunkt boede i Sengeløse, et brev til Alijahbørnene i området med en invitation til at komme til et møde weekend'en over i centret i Bredgade. Indbydelsen er dateret den 17.3.1940.

Walter Sommersteins plejeforældre sendte en forespørgsel til »Kvindernes Liga for Fred og Frihed«, og så skete der en hel masse. Allerede den 19. marts udsendtes et brev fra Ligaen:

København, den 19. marts 1940

Gennem herr Viggo Frandsen, Allerslev pr. Lejre, har vi fået at vide, at der er sendt til hans plejebarn en indbydelse om at komme til Roskilde og blive der fra lørdag eftermiddag til mandag og med anmodning om at medbringe tæpper og mad.

Henvendelsen er undertegnet af Hugo Singer, Sengeløse pr. Taastrup.

Herr Frandsen har naturligvis nægtet drengen at efterkomme denne indbydelse, og vi beder Dem hermed indtage det samme standpunkt, hvis indbydelsen skulle komme til Deres emigrantbarn.

Vi kender ikke det mindste til Herr Hugo Singer, og børnene må under ingen omstændigheder komme ind under en indflydelse, som vi ikke kender. Vi har skrevet ligelydende til børnene, så vi håber, sagen hermed er ordnet.

Med venlig hilsen Thora Daugaard.

Sungeløse, 7. 3. 40

Lieber Braver,

von der Plastik des Heerkönig im Kopen-
 Lager erfahren wir, dass sich hier in der Gegend von Roskilde,
 4. Blauerim von der Jugend - Sjal befindet, worüber mich
 Sie bist. Wir, das Zentrum Roskilde, würden es gerne sehen,
 wenn Sie uns an unserem Fest: 8th beteiligen würden.
 Vielleicht könnt Ihr kommen Sonntag und Montag
 (Osten, Fjörin), oder oben Sonnabend Nachmittag in
 Roskilde, Bredgade 17, in unserem Heim sein, wo wir uns
 über alle Fragen unterhalten können. Dies warms Innen
 und Sjalapen ist gezeigt. Wenn Sie etwas Göt sind Zelas
 unbekanntes kannst, würde es uns freuen. Wir sind
 Sonnabend ab 5er Nachmittags im Heim.

Ich habe mich an René Grunfeld geschrie-
 ben, konnte aber die Adresse von Weaster und Wiener
 nicht erfahren. Vielleicht Ihr vielleicht nicht ⁱⁿ ^{der} ^{ersten} ^{ersten}
 können, so schreibt mir ^{die} ^{ersten} ^{ersten} ^{ersten} ^{ersten} ^{ersten} ^{ersten} ^{ersten}
 Sungeløse per Taarup 64, verlange Else Singer, meine Frau).

Herzlichst
 Hjalmar

Hugo Singer

Ostergaard

Sungeløse per Taarup

Herken udviklingen!

Hugo Singers indbydelse til mødet i »Centrum Roskilde« i Bredgade, som udløste »ligaens« voldsomme reaktion.

(Nanna Frandsen)

Samme dag modtog Viggo Frandsen et brev fra Thora Daugaard. Heri stod blandt andet:

...»Der var uro nok på egnen, fordi børnene var under stadig påvirkning af »centret« i Roskilde. Vi skal have en forsvarlig lås for dette. De ved jo selv af erfaring, hvor godt det gik, da Erik Brandstein blev fjernet fra dem.

Vi har også skrevet til hvert barn og meddelt, at det ikke kunne lade sig gøre. - Nu må De endelig ikke blive blød om hjertet og alligevel sende Erik afsted til Roskilde. Vil man noget af den slags, må man gå vejen om ad os eller Ungdoms Alijah. Vi har ansvaret for børnene overfor hjemmene.

Med venlig hilsen
Thora Daugaard.

Klarere kunne det vel næppe siges: Banen var kridtet op, og man var klar til at tage kampen op med de rebelske Hechaluzelever i Roskilde. Samtidig var fru Daugaard tilsyneladende bekymret for, med god ret, om plejefamilien i Allerslev nu også tog den aktuelle sag alvorligt nok og ikke blev »blød om hjertet«. Hvorom alting er, Alijahbørnene i Allerslev og Kirke Såby kom aldrig i centret i Bredgade.

Det blev et helt andet sted, Hechaluzeleverne og Alijahbørnene mødte hinanden, uden nogen vel tænkte nærmere over det; det var hos fru Kure i Allerslev.

Fru Kure

Fru Kure boede i Allerslev ved Lejre.

Sandsynligvis var hun første gang kommet i berøring med de unge jøder gennem »Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed«, hvor hun havde spillet en aktiv rolle i arbejdet for at finde pladser til Jugend-Alijahbørnene på Roskil-

Fru Kure sammen med to Jugend-Alijahbørn, Dasha Bergmann (i.v.) og Eli Spitz. (Dasha Bergmann)

deegnen. I løbet af besættelsesårene skulle hjemmet i Allerslev blive et fristed ikke kun for Alijahbørnene, men lige så meget for de ældre Hechaluzelever. Her kunne man komme, når praktiske problemer skulle løses, eller

*Gæster hos familien Kure i 1941. Fra venstre er det Anker Kure, Eigil Sørensen, Jacob Holt, Mo Kure, Hans Finger, Walter Sommerstein, Eli Spitz og Sigi Zoltan.
(Inger Nørring)*

når udlændigheden blev for svær at bære. På fridage og ferier var målet oftest fru Kures hus i Allerslev, og man kørte gerne langt for et par timer hér. Således kom flere fra gruppen i Holbæk hertil, når de havde fri, og det var da lidt af en cykeltur til Allerslev.

Fru Kures betydning for de unge jøder kan næppe overvurderes. I beretninger, og i bevarede breve, møder man konstant omtalen af »Fru Kure fra Lejre«. Og da det gik galt igen, og man atter måtte på flugt, søgte flere til huset på bakken i Allerslev.

I maj 1943 flyttede Heinz Hess til Bukkerupgård ved Kirke Eskilstrup, men han fortsatte alligevel sine besøg hos fru Kure:

..»Fru Kure i Allerslev var en stor støtte for Hechaluzeleverne og Jugend-Alijahbørnene i området.

Jeg var med i en gruppe på 5-6 unge jøder, der i perioden 1940-1943 jævnlgt kom i hjemmet i Allerslev eller var sammen på vandrehjemmet

*Hygge på vandrehjemmet ved Borrevejle Vig, formentlig i 1943. Stående fra venstre: Heinz Friedl (som omkom), fru Kure, Inger Klysnér og Fritz Spitzer. Foran fra venstre: Walter Löbl (som omkom), Mo Kure, Walter Sommerstein, Margit Goldfinger og Hans Finger.
(Heinz Hess)*

ved Borrevejle Vig... Fru Kure blev nærmest en reservemor for os. Hun hjalp os med alting og ydede os al den støtte, hun kunne. Når vi havde en frisøndag, gik turen på cykel til fristedet i Allerslev..«.

Og støtte kunne man få brug for, når brevene kom hjemmefra, eller, det der var værre, når de ikke kom mere.

Jugend-Alijahbørnenes kontakt med hjemmet under besættelsen

Var det svært for de unge jødiske landvæsenselever, at bære de tragedier, som ramte deres familier, var det ikke lettere for Alijahbørnene.

En enkelt korrespondance mellem forældrene og deres barn i Danmark er bevaret. Det er en samling af breve til Walter Sommerstein fra hans familie. Desuden findes endnu enkelte breve skrevet af Walters forældre til familien Frandsen i Allerslev.

Walter Sommersteins fader var sammen med andre jødiske mænd fra Wien blevet deporteret til Polen. Ved det Polske sammenbrud endte de på den russiske side. I maj 1940 fik de mange jøder fra Østrig valget mellem at blive eller vende tilbage til Østrig. Alle med familie valgte naturligvis at

komme hjem, men næste nat blev de læsset på kreaturvogne med Sibirien som det endelige mål. Enkelte breve nåede frem til Allerslev fra lejren i Sibirien. I et brev til Viggo Frandsen skriver Heinrich Sommerstein:

..»De har vel hørt, at vi gennem indtrufne forhold i mit hjemland er ganske skilt fra hinanden.

Det er ikke til at forudse, hvornår vi igen kan blive forenede.

Jeg beder Dem derfor påtage Dem mit faderlige opsyn med mit elskede barn. Han var altid vores glæde og vores stolthed...

...Da han endnu er meget ung og er opvokset i en storby, håber jeg De vil tage hensyn til ham, og bære over med ham, hvis han måske i begyndelsen skulle vise sig noget langsom ved arbejdet; det vil bestemt ændre sig hurtigt...

..De kan være forsikret om, at jeg i hele min levetid vil være Dem taknemmelig for Deres gode indsats. Jeg beder til Gud, at der snart skal indtræffe normale forhold, så min kone og jeg atter kan være sammen i familiens kreds.

Så skal jeg bestræbe mig på, så snart muligheden foreligger at afdrage min taknemmelighedsgæld på behørig vis...«.

Heinrich Sommerstein kom ikke tilbage fra Sibirien.

Tilbage i Wien var Walters mor og lillebroderen Paul på 12 år. Deres liv var ikke blevet lettere, og ud af deres breve tegner sig en dagligdag, der blev stadig mere desperat:

3.2.1941:

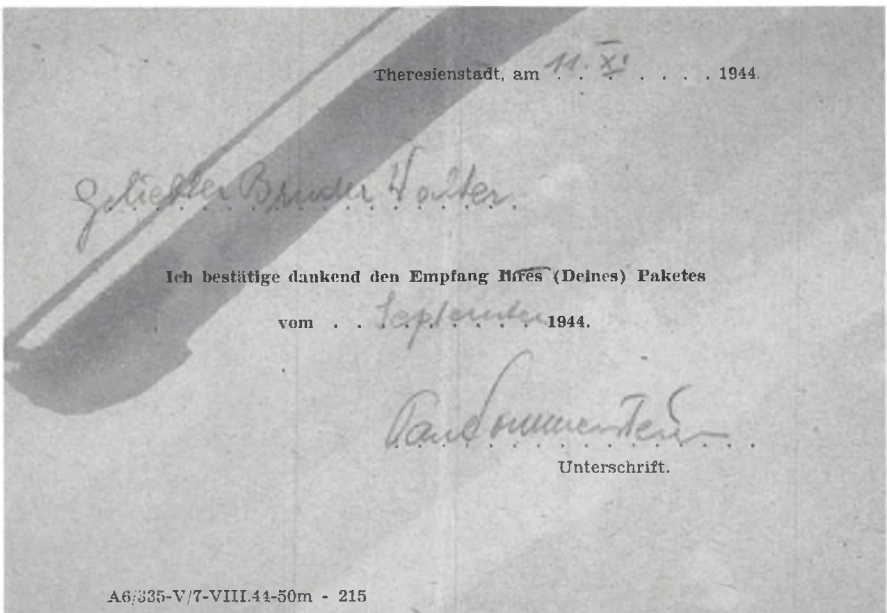
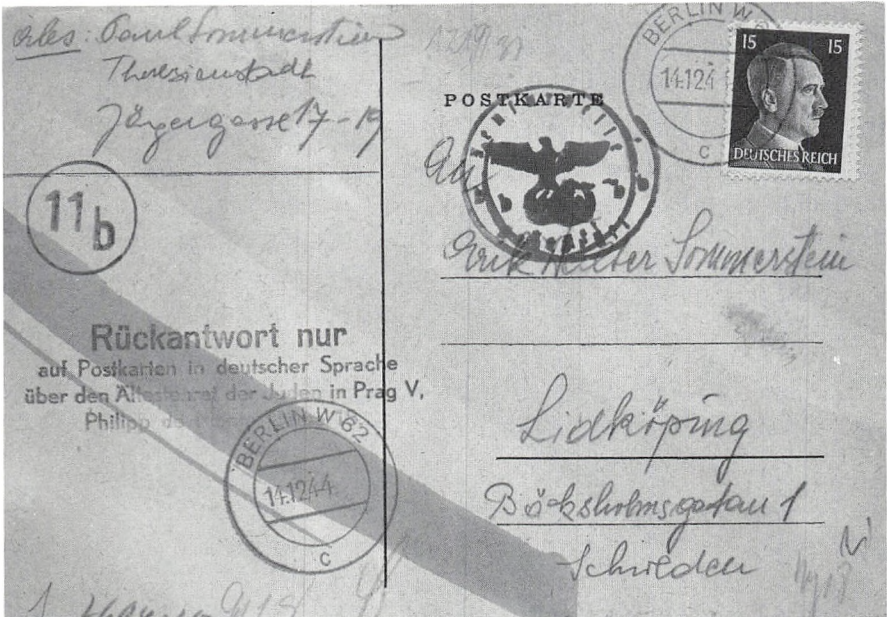
..»I dag begynder rejserne igen, som da din fader tog afsted. Gud give, at jeg ikke skal med. Jeg sover ikke om natten af skræk og ønsker bare, at Gud hører mig. Paul er ufrivillig snerydder på gaden. Staklen har ingen hele sko. Du kan forestille dig, hvor elendig jeg er. Morfar er blevet så mager...«.

25.11.1941 skriver Paul:

..»Jeg går ikke mere i skole. Der har man nu samlingsplads for alle, som skal fortsætte til onkel Philip (man kunne ikke skrive KZ-lejrene i øst, men brugte navnet på onkelen, som var blevet deporteret dertil tidligere). Mange af dine og mine kammerater er hos ham nu. Det er meget svært for os at gå ud nu. Vi gør det kun, når vi er virkelig tvunget til det. Jeg bliver tit overfaldet og slået, sommetider forfærdeligt meget...«.

13.8.1942 skriver Walters mor:

..»Nu rejser resten afsted i alfabetisk orden. Om to uger kommer mit bogstav...«.

For- og bagside på det sidste livstegn Walter Sommerstein modtog fra sin familie i Theresienstadt. Paul takker på et fortrykt postkort den 11. november for pakken med mad.
(Walter Sommerstein)

I februar kommer der igen brev:

..»Jeg kan meddele dig, mit elskede barn, at Paul og morfar og jeg er i Theresienstadt. Gud hjælpe os, så vi ikke behøver at besøge onkel Philip..«.

Walters mor og lillebror blev i Theresienstadt til november 1944.

I oktober skriver Paul, at han tit er syg. Det sidste brev kommer den 11. november, hvor Paul takker for en af de pakker med mad, Walter har sendt derned. Den samme måned blev Paul sendt til Auschwitz i Polen.

Efter krigen skrev en fransk kvinde til Walter med en hilsen, hans moder havde fået sendt tilbage til Theresienstadt med en tysk soldat.

Der stod:

..»Paul lever ikke mere. Jeg lever endnu. Jeg tænker ofte tilbage på den vidunderlige tid i Theresienstadt..«.

Kvinden fortalte, at Paul have fået tuberkulose i Theresienstadt, og at han derfor var blevet udtaget til en transport til udryddelseslejren Auschwitz. Moderen havde meldt sig frivilligt for ikke at skilles fra ham.

Udenfor rasede verdenen, og hvor svære brevene derude fra end måtte være at bære, så var de unge jøder dog endnu i sikkerhed i det fredelige Danmark.

Og fredeligt må de have oplevet det hér, med brevene i hånden fra de fortvivlede forældre, men samtidig har de vel spurgt sig selv, om freden ville vare ved. Tilsyneladende troede størstedelen af de danske jøder, at det ville den.

Man kan dårligt forestille sig, at de unge jøder, med familie syd for grænsen, led af den vildfarelse.

TIDEN FØR FLUGTEN

Umiddelbart efter den tyske besættelse af Danmark besluttede man i de jødiske kredse, at den eneste måde at undgå samme skæbne som trosfællerne syd for grænsen på, var at leve i så stor ubemærkethed som muligt. Jødiske tidsskrifter ophørte med at udkomme, og enhver handling, der kunne bringe den jødiske menighed i besættelsesmagtens søgelys blev på det kraftigste imødegået.

For Hechaluzeleverne var problemstillingen en noget anden.

Herom skriver Julius Margolinsky:

„I modsætning til situationen i andre af tyskerne besatte lande blev vore chavarims forhold absolut ikke forværret, men tværtimod betydeligt forbedret.

Dette hang sammen med, at efterhånden som årene gik, ændredes deres arbejdsbetingelser, omend ikke officielt, så dog reelt, og omkring tiden for flugten til Sverige havde de fleste opnået samme lønforhold som danske landarbejdere, eftersom de nu rent arbejdsmæssigt fuldtud stod på højde med deres danske kolleger.

Men var deres økonomiske forhold end forbedret, levede de fleste givetvis under et stærkt psykisk tryk foranlediget ved den almene situation i den jødiske verden i disse år; usikkerheden eller den sørgelige vished om deres nærmestes skæbner, de slette udsigter for en snarlig Alijah og andre personlige vanskeligheder i forbindelse med en naturlig ungdommelig virketrang resulterede i, at enkelte slog ind på veje, som skulle vise sig at være katastrofale for dem selv og bringe hele Hachscharah'en i fare..«.

Margolinsky hentyder her til to begivenheder, hvor de unge jøder, med forskelligt held, prøvede at nå frem til Palæstina:

Flugt i utide, »Der neue Weg«

»Der neue Weg« var en uformel undergruppe af Hechaluzbevægelsen i Danmark, dannet af Bertl Grass. Gruppens mål var at finde illegale veje til Palæstina, og efter en lang række eksperimenter mente man at have fundet måden. På en bestemt type jernbanevogne kunne det lade sig gøre at ligge

på jernkonstruktionen mellem hjulene. Med tilstrækkeligt forråd - og held - kunne man således nå igennem det besatte Europa til Tyrkiet og derfra til Palæstina. En del af gruppens medlemmer arbejdede på Holbækegnen, og enkelte fra Roskildeområdet havde i en kortere periode deltaget i gruppens aktiviteter. Det lyder som om, det måtte gå galt, og det gjorde det også. Bertl Grass nåede faktisk helt til Bulgarien liggende mellem hjulene på en jernbanevogn, men med den disciplin, der prægede gruppen, valgte han at gøre turen tilbage til Danmark, for at videregive sine erfaringer til kammeraterne. Det gik godt til Hamburg, men her blev han opdaget af en jernbanemand. Bertl Grass blev sendt til koncentrationslejren Auschwitz, hvor han omkom.¹

Efter andre uheld og tragedier, og på grund af tyskernes stigende interesse, opgav gruppen at finde »den nye vej« til Palæstina.

Flugt i utide, Bornholmsaffæren

Bedre held havde en gruppe på ni chavarim, som flygtede til Sverige fra Bornholm. Flugten blev planlagt af et af medlemmerne fra »Der neue Weg« i samarbejde med tre chavarim, som arbejdede i fiskeriet på Bornholm.

Planen var, efter aftale med ejeren, at kapre en fiskekutter i havnen i Tejn, og i den sejle til Sverige. Flugten skulle foregå natten til den 1. april 1943. Det var ikke en tur for alle og enhver; det blæste med vindstyrke 11, og kutteren skulle for sejl glide ud af havnen, for i åbent hav at starte motoren. Men det lykkedes; seks timer senere ankom de ni sikkert til Simrishamn i Sverige.

To chavarim fra Roskildeområdet deltog i flugten. Den ene var Walther Pergamenter, som havde været vandrelærer for Jugend-Alijahbørnene i Såbyområdet (en enkelt af dem husker stadig, at de undrede sig over, at han pludselig ikke kom mere); den anden var Norbert Kammermann:

..»I 1943 arbejdede jeg på Poulsens Planteskole i Roskilde.

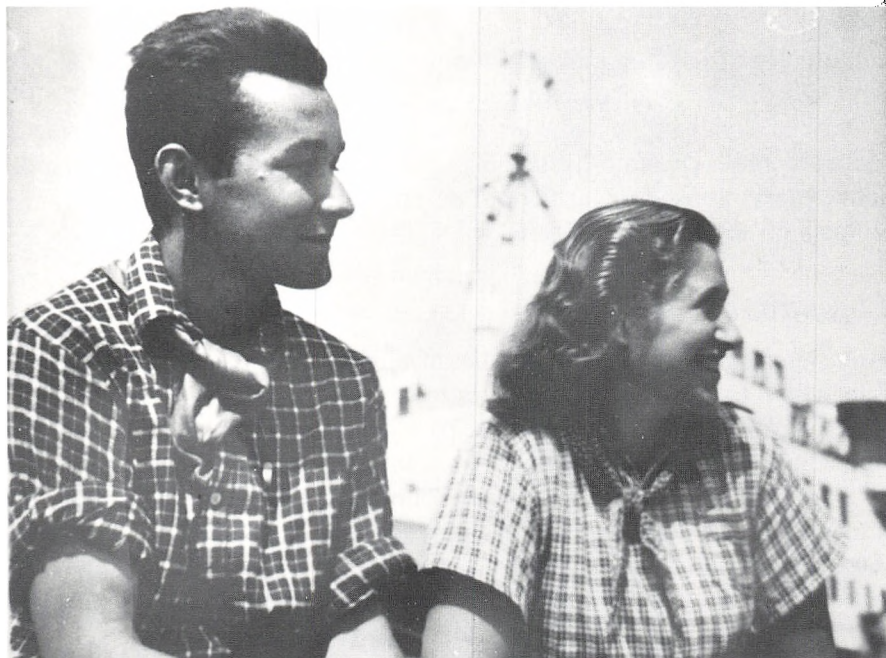
Gruppen spurgte, om jeg ville være med, og jeg indvilligede (faktisk havde jeg på det tidspunkt planer om at sejle fra et eller andet sted nær Helsingør til Helsingborg).

Den 28.3.1943 tog jeg toget til København, og rejste med færgen til Bornholm..

..Nogle af vore medlemmer begyndte at tale og drikke med de tyske soldater på havnen.

De tyske soldater faldt i søvn, og vi forlod havnen en stormfuld nat..«.

(Norbert Kammermanns beretning)

*Norbert Kammermann og Lilo Fredersdorf.
(Hans May)*

Om grunden til at flygte skriver Norbert Kammermann:

..»Grunden til at forlade Danmark på det tidlige tidspunkt var:

- Vi brød os ikke om fortsat at bo i et tysk besat land, (i Østrig, hvor jeg boede indtil december 1938, havde vi erfaringer nok med nazisterne, og min far havde siddet i Dachau koncentrationslejren fra 1938 til 1939.

- I 1943, i Roskilde, havde jeg kontakt med to tyske soldater, som besøgte drivhusene, hvor jeg arbejdede, og jeg fik gennem dem en fornemmelse af, hvad der skete i lejrene i Polen..«.

Tyskerne kom naturligvis under vejr med, hvad der var foregået, og lod Det Mosaiske Trossamfund vide, at den slags forsøg kunne få alvorlige følger for jøderne i Danmark. Margolinsky udsendte en alvorlig appel til Hechaluzeleverne, som foreholdt dem, at deres situation ikke var anderledes end andre jøders her i landet.

Der er ingen tvivl om, at de jødiske kredse i Danmark stadig klamrede sig til håbet om, at besættelsesmagten havde glemt dem, og dermed anså ethvert flugtforsøg som skadeligt for alle jøder i Danmark.

Nye Hechaluzelever

I slutningen af 1942 og i løbet af foråret 1943 kommer en del Hechaluzelever til Roskilde - og Køgeområdet.

Det kan skyldes tilfældigheder, men sandsynligheden for, at flere søgte nærmere mod Øresundskysten, kan være en af forklaringerne. Blandt andet kan vi konstatere, at flere af de unge jøder fra grupperne omkring Holbæk nu søger mod Roskilde.

Et centrum i Køge?

Sværere er det at konstatere antallet af tilflyttere til Køgeegnen, men enkelte kan vi følge.

To chavarim havde allerede boet på Køgeegnen fra maj 1942. Det var Heinz Stern, som efter et ophold i koncentrationslejren Buchenwald, slap til Danmark med hjælp fra »Landøkonomisk Rejsebureau«, og det var Julius Müller, som var kommet til Danmark fra den jødiske landbrugsskole »Steckeldorf« vest Berlin. Stern arbejdede, efter at have været ansat på Fuglsangsgården ved Herfølge, indtil foråret 1943 på Gamle Lellingegård, og Julius Müller arbejdede på Ny Lellingegård, hos Dan Larsen.

Noget tyder på, at der var opstået et centrum, eller i hvert tilfælde et fælles mødested, for de jødiske landvæsenselever på Køgeegnen. Herom fortæller Georg Stern, som var kommet til Danmark i februar 1939, også efter et ophold i koncentrationslejren Buchenwald. Georg Stern havde arbejdet som sekretær på Hechaluzkontoret i København og haft pladser på forskellige gårde på Sjælland og på Fyn, før han i foråret 1942 kom til Køgeegnen:

..»En kammerat fra Gelsted, som var på landbrugskolen i Haslev havde skaffet os nye arbejdspladser på Køgeegnen. Fra april 42 var jeg på Egemosegård ved Hastrup ved Køge..«.

Georg Stern kommer til skade med sin arm, og

..»jeg kunne ikke fortsætte arbejdet og flyttede til mine kammeraters lejlighed i Åshøj ved Køge, som i øvrigt var samlingssted for kammerater fra hele Køgeegnen..«.

Roskilde

På Roskildeegnen finder vi Hans May, som var kommet til Roskildegården på Køgevej i efteråret 1942 (Roskildegården var forsøgsgård for Dansk Frøforsyning; i dag er den skole for landbrugselever).

På samme tidspunkt fik Hans Finger arbejde på Toftekærgård ved Gøderup.

I Svogerslev på Vejgården hos Svend Gyldenkærne, fik Fritz Spitzer arbejde.

Werner og Ruth Waitzfelder havde fra maj 1941 arbejdet på »Vennelyst« hos proprietær Johannes Rønnenkamp-Holst i Hvalsø. Her mødtes den store gruppe Hechaluzelever fra Holbækegnen, iblandt dem flere, som senere flyttede til Roskilde. I november 1942 flyttede familien Waitzfelder til Jacob Petersens gård i Ledreborg Allé.

Nathan Königshöfer var kommet til Roskilde fra Glostrup:

..»En af mine gode venner, Moritz Isaak, kunne skaffe mig et arbejde i Roskilde på Poulsens Planteskole. Jeg arbejdede der fra midten af 1942 til flugten i 1943. Over for politiet var jeg anmeldt boende i Roskilde, men i virkeligheden boede jeg i København og rejste hver dag med det første morgentog til Roskilde og tilbage igen om aftenen. Det første morgentog måtte kun benyttes af rejsende med månedskort, som en følge af den tyske besættelse, og af og til var der kontrol ved banegården i Roskilde, men jeg slap dog levende igennem..«.

(Nathan Königshöfers beretning)

Gruppen i Roskilde

I slutningen af 1942 flytter fem chavarim til Roskildeområdet. Flere af dem kom fra et centrum på Holbækegnen, men nu trak de nærmere København.

Max Fisch, der var kommet til Danmark fra Berlin i maj 1938, flyttede i oktober måned til Thorvald Hansens gård, Fyrregården, i Øde Hastrup ved Vor Frue.

Ikke langt derfra fik Paul Tausz arbejde som fodermester på Nilausens gård, Kærbygård, ved Tjæreby.

Jacob Grubner var kommet til Danmark den 18. maj 1938. Efter at have arbejdet på en række gårde i Jylland, kom han til Holbæk. Herfra flyttede han i november til Darupgård ved Roskilde.

Hans Goldstein stammede fra Wien og var kommet til Danmark i december 1938. Indtil 1941 havde han arbejdet i Jylland, men blev tvunget til at forlade sin arbejdsplads på en gård ved Skanderborg på grund af de tyske sikkerhedszoner. I november 1942 kom Goldstein til Ramsømagle og derefter til Marbjerg ved Roskilde.

Den eneste af de fem, som ikke kom til at arbejde på en gård, var Hans Fränkel. Han fik arbejde, og kost og logi, hos smeden i Hedehusene, Bo Søstrup.

Niels Munk

I løbet af sommeren kom gruppen i kontakt med bibliotekar Niels Munk.

Det skete gennem Lilo Fredersdorf, som gruppen havde mødt på et Hechaluzseminar i Langerød, hvortil hun var blevet udsendt som fotograf. Lilo Fredersdorf var ikke kommet til Danmark gennem Hechaluz, men var udrejst med sin moder fra Berlin i juni 1934. Lilo havde lejet et værelse hos Munk i hans lejlighed i Skolegade 17, hvor der ialt var tre lejere. Lejligheden i Skolegade var samlingspunkt for en gruppe af unge mennesker, og hertil sluttede sig nu de unge jøder.

Herom fortæller Hans Goldstein:

..»Efterhånden dannedes en uformel kreds omkring lejligheden i Skolegade, hvori vi unge jøder mødte andre unge fra Roskilde; således journalisteleverne fra Roskilde Dagblad, Jørgen Arboe Rasmussen og Torben Wulff..«.

(Torben Wulff var også lejer hos Niels Munk. I slutningen af 1943 dannede Arboe Rasmussen og Wulff gruppen omkring det illegale blad »Roskilde Kurieren«. I foråret 1945 blev gruppen trevlet op og Jørgen Arboe myrdet, angivet af Torben Wulff)².

Ved siden af sammenkomsterne i Skolegade sørgede Munk for, at de unge jøder fik mulighed for at deltage i studiekredse og foredragsaftener på Roskilde Bibliotek.

Roskilde Højskole

I sommeren 1943 opholdt to Hechaluzelever, Heinz Weiss og Samuel Wilamowski, sig på Roskilde Højskole. Gruppen fra Roskilde besøgte ofte de to, (»vi var der i tide og utide«) og tilsyneladende har nogle fra gruppen også deltaget i studiekredse på højskolen. Under alle omstændigheder lærte de unge jøder lærerne på skolen at kende. Det skulle vise sig at være yderst værdifuldt, da det blev tid for flugt.

Ringstedgade 24

Allerede i slutningen af 1942 havde de fem chavarim lejet et værelse i Ringstedgade 24 i Roskilde hos enkefrue Aaberg.

Jacob Grubner fortæller:

..»Her mødtes vi og diskuterede situationen, udvekslede erfaringer fra vores arbejdspladser og hyggede os med kortspil...Muligheden for arbejde inden for modstandsbevægelsen blev også diskuteret, men aktiviteterne indskrænkede sig til et forsøg på våbenkøb fra tyske soldater..«.

Ringstedgade 24 i dag (hus nummer to fra venstre).

Og faktisk blev våbenkøbet til noget:

..»Jeg havde kontakt med nogle tyske soldater, som holdt til i cafeteriet ved Hami i Skomagergade.

Tyskerne ønskede at købe smørmærker, og jeg forhandlede på dårligt »dansk tysk« med dem. Det hele endte med, at jeg fik købt en Walther af en tysk soldat for nogle smørmærker. Revolveren blev hentet på Roskilde kaserne. Egentlig havde jeg ikke gjort mig klart, hvad jeg ville med den revolver.

Smørmærkerne havde jeg i overskud fra min sidste plads i Marbjerg..«.
(Hans Goldstein)

Det er glemt, hvad der blev af pistolen; vistnok kom den videre til den lokale modstandsbevægelse.

Også Hans Fränkel deltog i aktiviteterne, der foregik i et cafeteria i Skomagergade og i KFUM's spisesal i Bredgade:

..»Jeg solgte ost og pølse mod tobak og oplysninger, som jeg videregav til modstandsbevægelsen..«.

(Hans Fränkel)

Sommeren 1943 var præget af uroligheder og det stod klart, at det kun var et spørgsmål om tid inden samarbejdspolitikken led sit endelige nederlag.

I den situation begyndte de jødiske landvæsenselever at tage deres forholdregler. Således forlod Jacob Grubner, Hans Goldstein og Hans Fränkel i løbet af sommeren 1943 deres pladser og flyttede ind i lejligheden i Ringstedgade. Om grunden hertil fortæller Jacob Grubner:

..»I vinteren 1942/43 skulle hver gårdejer i Darup stille en mand til den fælles snerydning.

Olsen sendte mig.

Under rydningen var en af de lokale blevet irriteret over et eller andet og spurgte mig, hvad »en jøde dog ville her«. Jeg langede ud efter ham med min skovl, og han dukkede sig og fortrak. Men episoden viste mig, at jeg var udsat i den lille by, hvor jeg var den eneste jøde..«.

Hans Goldstein kom ikke direkte til Ringstedgade; det viste sig nemlig, at en lokal læge også havde set skriften på væggen:

..»I april 1943 flyttede jeg til Langebjerggård i Marbjerg ved Roskilde. Fra opholdet på Langebjerggård husker jeg nogle ganske ubehagelige kon-

Stem Nr.	Navn og Stilling	Indlagt for Regning	Noor indlagt	Noor udskrævet eller død	Fødselsdag og -Aar	Fødested	Indlagt paa Afdeling
18225	Hans Goldstein, og Samvæsenesleder, Ringstedgade 24	7255 Sjæll. Roskilde	1/4	1/4	5/6	Marb., Jelling	H. Ab. ca. 1. 15.
			1/12	1/12	1/14		

Roskilde Amtssygehus' registreringsprotokol fra 1943.

(Kopi med tilladelse fra Hans Goldstein)

troverser med gårdens forkarl, kontroverser, som nogle gange endte med håndgribeligheder. Jeg husker ikke mere grunden til skænderierne... I juni måned sagde jeg min stilling op på Langebjerggård, idet jeg mente, det var for risikabelt at blive på gården. Det gav ingen problemer; gårdejeren forstod fuldtud min situation.

I den samme måned henvendte jeg mig til en læge i Roskilde, Inga Nilaussen, på grund af nogle mindre lammelser i hånden. Lammelserne i

hånden fandt fru Nilaussen ikke så interessante, men hun indlagde mig med det samme på Amtssygehuset.

På sygehuset blev jeg ikke behandlet, tilsyneladende vidste personalet, hvad sagen drejede sig om. Det skal understreges, at jeg faktisk havde henvendt mig til lægen på grund af min dårlige hånd; lidelsen kurerede i øvrigt senere sig selv... I august måned bad jeg om at blive udskrevet, og flyttede til lejligheden i Ringstedgade..«.

Max Fisch og Paul Tausz blev på deres gårde, mens Goldstein, Grubner og Fränkel fandt arbejde på forskellige gårde i omegnen.

*Hans Goldstein på Roskilde Amtssygehus 1943 (stående).
(Hans Goldstein)*

Den 22.august 1943

Det er almindeligt kendt, hvor anspændt situationen blev i Danmark op til den 29.august 1943.

I lighed med mange andre byer, startede demonstrationerne mod besættelsesmagten i Roskilde ugen før, den 22.august. Andetsteds kan man læse om begivenhederne, der udviklede sig ret så voldsomt, og som kostede en ung mand fra Roskilde livet³. Gruppen på de fem Hechaluzelever deltog aktivt i demonstrationerne, og faktisk har vi nogle af de bedste beskrivelser af hændelsesforløbet netop fra disse unge udenlandske jøder.

I mellemtiden havde de fem besluttet, at det var tid at slippe væk. Gennem Niels Munk havde de er-

faret, at der var mulighed for at komme til Sverige med et skib fra Køge. De skulle henvende sig i kælderen til et bestemt hotel i Roskilde, hvor kokken kunne skaffe dem plads på skibet.

Jacob Grubner fortæller:

..»Lørdag aften den 28.august gik vi til hotellet.

Det regnede. Kokken kunne ikke forlade sit arbejde; i stedet skulle vi komme igen næste aften.

Vi gik tilbage til Ringstedgade, hvor Hans Goldstein, Hans Fränkel og jeg gik til ro. Max Fisch og Paul Tausz tog tilbage til deres gårde.

Det var blevet sen nat.

Næste morgen blev vi vækket af en ophidset Niels Munk, som trak os hen til vinduet... En tysk soldat var ved at hænge en rød plakate op. Munk fortalte os, at der på plakaten stod, at den danske regering var gået af, og at der var indført undtagelsestilstand i Danmark.

Ingen måtte forlade byen..«.

Jugend-Alijahbørnene

Også Jugend-Alijahbørnene var flyttet rundt.

Walter Sommerstein var i 1942 flyttet til Fyn, for at være sammen med sin forlovede Margit Goldfinger, og sammen tog de to tilbage til Sjælland i begyndelsen af 1943. Som nævnt kom Margit i huset hos forstanderen på Osted efterskole; Walter fik plads på Dyndergården i Osager hos Johannes Frandsen.

Kurt Wechsler var i foråret 1941 rejst fra Peter Hansens på Kildegården og boede nu i Hareskov by.

Eli Spitz var rejst til Stenstrup.

Hvorvidt Sigi Zoltan stadig boede hos familien Frandsen på Skovledholm i Osager er usikkert; muligvis var han flyttet til egnen omkring Næstved.

Renee Grünfeld var i juli måned 1942 kommet på Den Internationale Højskole i Helsingør (hvor den østrigske pige fik en udmærkelse for en dansk stil om Guldhornene), og fra højskolen var hun rejst til København, hvor hun fik plads i huset hos noget familie til plejeforældrene i Kirke Såby. Mens Renee Grünfeld boede i København, søgte hun en friplads på Tegne- og Kunstindustriskolen. Der var ingen friplads til hende, men den 1. september 1943 kunne hun alligevel begynde på skolen, mod at hun arbejdede der som rengøringshjælp:

..»Jeg husker stadig de tidlige morgener, når jeg låste mig ind på skolen... Især en morgen, hvor jeg ikke kunne få låsen op, og en tysk soldat kom mig til hjælp..«.

(Renee Grünfeld)

Da forfølgelserne af jøderne i Danmark blev indledt i oktober måned forlod Renee Grünfeld København, og søgte tilbage til Kirke Såby.

OKTOBER 1943

Natten mellem den 1. og 2. oktober 1943 nåede »Den endelige løsning på jødespørgsmålet« til Danmark.

Efter at den danske regering var trådt tilbage den 29. august, var den sikkerhed, samarbejdspolitikken havde givet jøderne i Danmark forsvundet, og nervøsiteten for, at man ville komme til at dele skæbne med trosfællerne syd for grænsen, var stigende. Hver dag opstod rygter om forestående deportationer, og hver dag blev rygterne dementeret.

Den 28. september opsøgte den skibsfartsagkyndige fra det tyske gesandtskab, Georg Duckwitz, den socialdemokratiske politiker Hans Hedtoft. Skamfuld og indigneret fortalte Duckwitz, at nazisternes racepolitik nu var nået til Danmark. I Københavns havn ville skibe ankre op; disse ville transportere de danske jøder til »en ukendt skæbne«. Velkendt er Hans Hedtofts vanskeligheder med at overbevise formanden for Det mosaiske Trossamfund, højsteretssagfører Henriques om, at det nu var alvor. »De lyver«, var svaret.

Hedtoft løj ikke, og næste morgen, den 29. september, ved den tidlige gudstjeneste i Synagogen i København, (det var dagen for den jødiske nytårsfest), blev menigheden advaret om den forestående razzia.

Når jødeforfølgelsen i Danmark blev en total fiasko, skyldtes det naturligvis, udover Duckwitz's advarsel, en lang række forhold, men den væsentligste faktor var den massive og øjeblikkelige hjælp den danske befolkning ydede deres forfulgte landsmænd. Mindre end 500 mennesker endte i nazisterne net; mere end 7000 slap til Sverige.

Det var en enestående hjælpeaktion, der som sideeffekt gav en næsten eksplosiv tilgang til modstandsbevægelsen, og som iøvrigt sikrede Danmark en plads i historien om Den anden Verdenskrig.

Det siger sig selv, at de unge udenlandske jøder måtte være mere udsatte i en flugtsituation, end en indfødt dansk jøde, som havde et større netværk at trække på. Flugtvejene for de unge jøder blev mange og forskellige. Her gjaldt de forhåndenværende søms princip, og beretningerne rummer da også en rig variation af flugtveje til den frelsende havn på den anden side af Øresund. Der vil her ikke være plads til at behandle alle kendte hændelsesforløb omkring de unge jøders flugt fra Roskilde- og Køgeegnen i 1943.

Roskildegruppen

Lad os vende tilbage til Ringstedgade 24 i Roskilde om morgenen den 29. august.

De tre i lejligheden, Hans Goldstein, Jakob Grubner og Hans Fränkel, ringede øjeblikkelig til Paul Tausz og Max Fisch og fik dem til Roskilde. Kort efter erfarede man, at det tyske politi havde henvendt sig på politistationen i Roskilde og havde forlangt udleveret en liste med navnene på de udenlandske jøder, som opholdt sig på Roskildeegnen. Herefter besluttede de fem, at flytte fra Ringstedgade ud til Roskilde Højskole.

Jacob Grubner fortæller:

..»Da vi kom til Røde Port mødte vi en tysk vejspærring, hvor al færdsel ind og ud af byen blev undersøgt. Vi drejede af, cyklede ned ad Kong Valdemarsvej og ankom sikkert til Roskilde Højskole. Det var søndag eftermiddag den 29.august..«.

Mens de fem opholdt sig på højskolen sluttede to chavarim, der var blevet tilbage i Holbækområdet sig til dem; det var brødrene Claus og Arman Carlmann.

Opholdet på Roskilde Højskole blev afbrudt efter en lille uges tid, da besættelsesmagten meddelte, at skolen skulle bruges til indkvartering af tyske flygtninge¹; men i løbet af den uge lærte gruppen Knud Damgaard at kende og fik igennem ham forbindelse til de kredse, der senere skulle hjælpe dem til Sverige.

Den kommende tid boede Jacob Grubner, Hans Goldstein og Hans Fränkel på forskellige adresser på Roskildeegnen. Arbejde fandt de rundt omkring, blandt andet på Ledreborg gods. Max Fisch blev på Fyrregården i Øde Hastrup og Paul Tausz på Kærbygård ved Tjæreby. På et tidspunkt må de alle have deltaget i kartoffelhøsten på Kærbygård:

..»Da det strammede til omkring jøderne i Danmark, boede der pludselig fem unge jøder på Kærbygård.

Det var Tausz's venner, som alle var flyttet ud til os. Der var dårlig plads, og de var stuvet sammen i et lille værelse, men det gik da... Mens de var på gården, hjalp de med kartoffelhøsten. Vi havde en ny kartoffeloptager, og en dag standsede en deling tyske soldater ved marken, hvor de unge jøder gik og arbejdede. Min mand fik hurtigt de unge væk, men det viste sig, at tyskerne kun var interesseret i den moderne kartoffeloptager.

Pludselig en dag var de alle væk... De efterlod en del tøj, som jeg vaskede, og sendte op til en læge i Svinninge..«.²
(Ellen Holm, enke efter Ole Nilausen)

I slutningen af september fik gruppen adressen på en politimand, som kunne skaffe dem en båd til Sverige:

..»Onsdag d. 29. september tog vi derind, og politimanden fortalte os om en båd i et skur i Rungsted³, som vi kunne få fat på. Vi fik en nøje beskrivelse af skuret, som lå umiddelbart ved hovedvejen til Helsingør.

Vi mødtes alle på Hovedbanegården og rejste til Rungsted med toget... Jeg husker endnu, de mange jøder, der var med det tog.

I Rungsted stod vi af og indkvarterede os på et lille hotel nær stranden.

Da det blev mørkt begav Hans Goldstein og jeg os ned til skuret, hvori båden skulle ligge. Det var vel et par hundrede meter fra hotellet. Da vi kom derned, stod der en mand i forhaven. Intuitivt tiltalte jeg ham på jiddisch, og det viste sig da også at være en jøde: »Der skal være en båd i skuret«.

Svaret faldt med det samme: »Der er ingen båd!« »Hvorfra ved du det?« »Fordi vi har boet her længe.« Det passede naturligvis ikke, men der var ingen mulighed for at kontrollere manden, så vi gik tilbage til hotellet.

Her var der et mylder af fiskere, som havde travlt med at tælle penge, og af andre, som ville sælge de flygtende jøder en overfart i deres både til Sverige. Vi havde ingen penge, så her var der ingen mulighed for at slippe i sikkerhed...«.

(Jacob Grubner)

Nu fik gruppen glæde af kontakten med Knud Damgård fra Roskilde Højskole. Damgård var formand for en DSU-kreds i København, og formentlig gennem sine kontakter her, skaffede han nu opholdssteder til dem på forskellige illegale adresser i København.

På et tidligere tidspunkt havde de fem henvendt sig til politiet i Roskilde for at få udstedt pas for statsløse. Imidlertid kunne passene kun udstedes af Fremmedpolitiet i København, men de skulle afhentes i Roskilde.

Mandag den 4.oktober rejste de så tilbage til Roskilde by for at hente passene, som viste sig ikke at være kommet, og den politimand, der havde med sagen at gøre, var ikke til stede. Ventetiden brugte Jacob Grubner til at cykle ud til gården i Tjæreby, hvor Paul Tausz havde arbejdet, for at hente en kuffert, der skulle skjules i lejligheden i Ringstedgade. Her fortalte fru Aagaard ham, at det tyske politi havde været der, for at arrestere de fem. Muligvis var det også ved denne lejlighed, at Max Fisch tog ud til Fyrregården for at hente nogle af sine ejendele og erfarede, at politimesteren i Roskilde nogle dage før havde ringet til gården og spurgt, om Fisch stadig var der. Det var han jo ikke, og politimesteren havde gjort det klart, at han ikke ville vide, hvor de unge jøder opholdt sig.

På politistationen var klokken blevet omkring de 18, og passene var stadig ikke kommet, så politimesteren tilbød de fem, at de kunne overnatte i arresten, hvor han mente, at de ville være i sikkerhed for tyskerne. Klokken 19 kom passene, og gruppen kunne rejse til København.

Andet forsøg på flugt skete tirsdag den 5. oktober.

Med toget klokken 17.15 fra Københavns Hovedbanegård rejste Roskildeguppen til Gilleleje. Før afrejsen var de blevet instrueret om, at de ville blive modtaget af en modstandsmand på Gilleleje station. Skulle det fejle, skulle de henvende sig til en vis fru Strehler på en bestemt adresse. Kontaktpanden var der ikke, og gruppen begav sig til den aftalte adresse, hvor de blev skjult i et skur, sammen med andre 24 jødiske flygtninge, her iblandt flere børn. Det var den nat de mange flygtninge, som havde skjult sig på kirkeloftet i Gilleleje, blev angivet og taget af det tyske politi.

Gruppen i skuret tilbragte nu et par timer i tavshed, (der var strengt taleforbud), indtil fiskerkonen kom, og meddelte, at flugt var udelukket den nat, da tysk politi havde besat havneområdet.

Herefter besluttede Hans Goldstein, Max Fisch og Claus Carlmann at tage til København:

...»Vi besluttede os for at søge mod Hillerød og derfra tage lokaltoget tilbage til København. Vi søgte ind over markerne og efter at have travet afsted i et par timer, stødte vi på et vejskilt, hvorpå der stod - »Gilleleje 2 km«!

Gennem Grib skov nåede vi dog Hillerød ud på morgenen. I morgenaviserne kunne vi læse, at undtagelsestilstanden var blevet ophævet, da »jøderne var blevet udskilt fra den danske befolkning«.

Da vi mødte op hos Knud Damgård i København, blev de noget chokerede. Her havde de ved midnatstid skålet for at fejre vores ankomst til Sverige...«.

(Hans Goldstein)

Natten mellem den 6. og 7. oktober prøvede de tre så for tredje gang.

Herom fortæller Max Fisch:

...»Denne gang skulle forsøget foregå fra Køge. Vi tre mødtes med Knud Damgård på Valby station, hvor han diskret gav os en billet til Køge.

Vi ankom til Køge station klokken cirka 17, og blev ført til restauranten i Teaterbygningen umiddelbart ved Køge havn.

Her var efterhånden samlet 20 flygtninge; blandt dem et lille barn, der græd, så man måtte give det en sovepille.

Fra Køge blev vi sejlet til Skanör, hvortil vi ankom klokken 2 om natten...

...I Skanör var en masse mennesker forsamlede ved havnen for at tage imod os flygtninge. Hans trak en øl frem, som han havde smuglet med. Den skulle drikkes, hvis flugten lykkedes.

Nu blev der skålet..«.

De øvrige fra gruppen i Roskilde havde valgt at blive i Gilleleje, og efter en yderst dramatisk nat, kom så, næste formiddag, det forløsende budskab: Havnen var fri.

Alle styrtede afsted, og ud af husene i Gilleleje by strømmede flygtningene mod havnen.

Herom fortæller Hans Fränkel:

..»Jeg kommer aldrig i mit liv til at glemme denne nat og morgenen, som fulgte. Da båden, som skulle tage os med til Sverige, ankom, bar Gillelejes befolkning de gamle på ryggen, i kærer, på cykler etc. ned til havnen. Båden tog alle de gamle med, og Jacob og jeg var de eneste unge ombord. Ti minutter senere kom Gestapo, men da var vi allerede ude på havet. Der var ingen tyske fartøjer i nærheden, og vi ankom til Höganäs..«.

Herbert og Rachel Ansel

I september 1943 boede familien Ansel stadig på centret i Rorup:

..»I september måned hørte vi, at flere jøder var flygtet til Sverige..

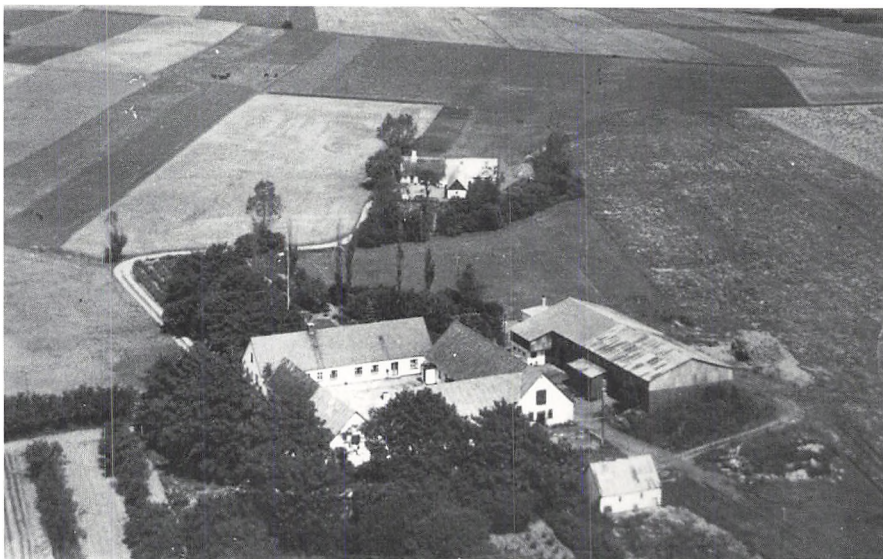
..Vi ringede til organisationen i København og fik af Ernst Laske besked på at forlade huset.

Imidlertid vidste vi ikke, hvor vi skulle tage hen.

Den 30. september kom Werner Waitzfelder og fortalte, at han havde hørt, at tyskerne ville foretage en razzia efter jøderne om natten, og at det var bedst ikke at være hjemme. Vi besluttede os for at overnatte på halmloftet på gården hos Frandsen, uden at nogen vidste det. Vi havde vores dårligste tøj på og et par småting med os, idet vi regnede med, næste dag, at vende tilbage og hente de vigtigste ting i huset... Vi låste døren, og i mørket sneg vi os ind i Frandsens lade, hvor vi gemte os i høet på loftet. Selvfølgelig kunne vi ikke sove. Vi var nervøse og usikre og bange for, at man skulle opdage os. Gæssene var meget urolige, og der var et være spektakel nede hos dyrene.

Næste morgen forlod vi gården uden nogen opdagede det. Vi var bange for at gå tilbage til huset, så vi besluttede at køre til min forhenværende gård i Tjørnelunde ved Høng..«.

(Rachel Ansel)

*Svend Frandsens "Engskelgården" ved Rorup. Det var i den store lade til højre i billedet, at Herbert og Rachel Ansel skjulte sig i oktober 1943.
(Inga Frandsen)*

Fra Høng blev Herbert og Rachel indlagt på Sæby sygehus, og herfra kom de ad omveje til Humlebæk, hvorfra de slap til Sverige.

Fru Kure

I sin beretning nævner Rachel Ansel Ernst Laske.

Ernst Laske var et fremstående medlem af Hechaluzbevægelsen i Danmark. Fra Nyborg var han, med sin kone og deres lille datter på et halvt år, rejst til København, hvor han skulle arbejde på kontoret i Nørregade. Indtil de fandt en lejlighed, havde familien boet hos fru Kure i Allerslev.

Om oktober 1943 fortæller Ernst Laske:

..»Så vidt jeg husker, havde vi forbindelse med Studenternes Efterretnings-tjeneste, som vi gav adresserne på vores medlemmer, og selv satte vi os i forbindelse med dem telefonisk og pr. brev. Jeg tror ikke, vi havde mere end 2 dage til vores rådighed, indtil vi måtte lukke kontoret og forlade vores lejlighed på Amager. Min kone og datter fik husly hos fru Kure, og jeg... (kom til at bo på et lille pensionat i København)..«.

Andre kilder nævner, at familiens lille pige i nogle dage måtte skjules på Sankt Maria hospitalet i Roskilde.

Ugen efter slap familien Laske til Sverige fra Københavns Frihavn, hjulpet af Studenternes Efterretningstjeneste.

Spitzer, Finger, May og Hess

Fire andre chavarim, som har tilknytning til Roskildeområdet, kan vi følge på deres flugt i efteråret 1943.

Det er Fritz Spitzer, Hans Finger, Hans May og Heinz Hess.

Fritz Spitzer arbejdede stadig på Vejgården i Svogerslev hos familien Gyldenkærne. Vi ved ikke præcist, hvornår Spitzer forlod Vejgården, men Troels Gyldenkærne fortæller:

„Da situationen strammede til for de danske jøder, blev Fritz væk en hel dag. Om aftenen kom han hjem og fortalte, at han måtte væk. Min far gav ham 1000 kroner til hjælp til flugten, og Fritz begav sig afsted. Vi vidste ikke, hvor han tog hen..«.

Selv skriver Fritz Spitzer kort, at han slap til Sverige med hjælp fra den danske modstandsbevægelse, men faktisk kan vi følge hans flugt gennem andre beretninger. Vi ved, at Spitzer rejste til København til en adresse i Vejlegade, hvor han mødtes med May, Finger og Hess.

Hans May var stadig ansat på Roskildegården på Køgevej, og han fortæller:

„Hechaluzeleverne mødte hinanden tilfældigt i Roskilde by, og det var ved en sådan lejlighed, jeg mødte Hans Goldstein, der fortalte, at de havde besluttet at komme væk, inden forfølgelserne satte ind.

Nogle dage senere, vel omkring den 1. oktober, blev det alvor.

Hans Finger boede hos Inger Klysner i Vejlegade i København, og igennem familien fik jeg skaffet et opholdssted i Ryesgade, hos en veninde til Inger.

Sammenkomst 1943		21.	
Hans May	6 x 90 Kr. i hdd		
Fritz Spitzer	24.95	110.00	
Hans Finger	4.00	75.00	
Heinz Hess	8.50	25.00	
Hans May	20.00	100.00	
		140.00	
Betjent den 1/10			
1/10 Lån 200.00			

Tilsyneladende lånte Hans May også 200 kroner til sin flugt af bestyreren på Roskildegården, O.P.Andersen. I O.P.Andersens notesbog kan man læse, at Hans May er fratrædt den 1. oktober, og at han derefter har lånt 200 kroner den 4. oktober.

(Anni Andersen)

Efter et par dage fik vi, gennem Ingers bror Anker, at vide, at vi kunne komme over fra Syrefabrikken på Amager. Turen ville koste penge, og jeg tog tilbage til Roskilde i et forsøg på at skaffe det nødvendige beløb. Det drejede sig om 600 kroner.

Dem lånte jeg på Roskildegården af bestyrer O.P.Andersens datter, af en arbejdsmand Nielsen og af - en tyskvenlig ansat på gården...

...Mens jeg var i Roskilde skulle Heinz Hess og Hans Finger over fra Syrefabrikken..«.

Hans Finger var kommet til Vejlegade fra Gøderup:

..»I efteråret 1943, da jeg opholdt mig på gården syd for Roskilde, tilspidse- des den politiske situation. Jeg besluttede at tage mine forholdsregler, så jeg forlod ubemærket gården om natten og sov på loftet på en nabogård. Ingen kendte mit sovested, og næste morgen sneg jeg mig tilbage til mit arbejde. På Østerbro i København boede en kvindelig bekendt, Inger Klysner. Jeg havde ofte opholdt mig hos familien, og i oktoberdagene 1943 ringede jeg til dem. Familien tilbød at skjule mig, hvorefter jeg tog derind og boede hos dem..«.

(Hans Finger)

Hans Finger husker ikke, hvordan han erfarede, at forfølgelsen af jøderne i Danmark var begyndt, men noget tyder på, at det skete hos fru Kure i Allerslev.

Fru Ella Mikkelsen på Toftekærgård i Gøderup fortæller:

..»Hans Finger tog ofte til Allerslev, hvor han mødtes med andre unge jøder, og gennem vognmænd gik der besked til og fra Allerslev, blandt andet med nyt hjemmefra.

Fra et besøg i Allerslev kom Hans Finger en aften hjem, og fortalte, at han måtte rejse med det samme, og samme aften forsvandt han..«.

Familien Klysner i Vejlegade kendte de unge jøder fra Roskildeområdet godt, og hertil kom også Heinz Hess fra Holbækegnen.

Heinz Hess og andre unge jøder

Heinz Hess, 1943.
(Inger Nørring)

fra Holbæk var, som nævnt, velkendt med Roskilde. De var kommet hos fru Kure og havde tilbragt deres fritid sammen med grupperne fra Roskilde på vandrehjemmet ved Borrevejle Vig. Blandt dem var Walter Löbl, Heinz Friedel og Egon Kohn, og det blev sammen med de tre Heinz Hess planlagt sit første forsøg på at slippe til Sverige:

...»I området ved Bukkerup arbejdede vi fire, Walter Löbl, Heinz Friedel, Egon Kohn og jeg.

De tre var gamle venner fra barndommen i Tjekkoslaviet; de havde været skolekammerater i Teplice.

Den 29. august besluttede vi os for at flygte til Sverige. Herfra ville vi prøve at komme til England for at tilslutte os De Frie Tjekkoslaviske Styrker.

Walter og Egon rejste til København for at skaffe en overfart. Heinz og jeg blev tilbage med den opgave at skaffe pengene til overfarten...«.

(Heinz Hess)

Det lykkedes at skaffe 2000 kroner, som Hess lånte af en fodermester på nabogården, og fjorten dage efter kom et brevkort fra København, hvor man mellem linierne kunne læse, at ruten til Sverige var fundet:

...»Heinz og jeg tog til København til Vejlegade hos familien Klysner, som vi tidligere havde boet hos.

En fisker kunne medtage fire personer. Han sejlede den samme aften, men kunne kun medtage tre af os, da fjerdepladsen var optaget af en dansk officer.

Den fjerde kunne så komme over et par dage senere.

Vi besluttede, at de to, der havde fundet ruten, skulle over; den sidste plads skulle vi trække lod om.

Jeg vandt lodtrækningen, men de andre tre, som jo havde holdt sammen allerede hjemmefra, ville gerne forblive sammen, så jeg indvilligede i at vige pladsen for Heinz Friedel og vente til næste overfart. Samtidig aftalte vi, at jeg skulle opbevare pengene.

Fiskeren dukkede imidlertid ikke op igen, og jeg måtte finde andre flugtveje til Sverige...«.

(Heinz Hess)

En anden flugtvej til Sverige blev så ruten fra Syrefabrikken på Amager.

Det blev Hans Finger og Heinz Hess, der skulle prøve denne mulighed; herom fortæller Hans Finger:

..»Vi tog ud til Dragør by, hvor vi skulle møde en mand, som imidlertid fortalte, at tyskerne var dukket op i havnen, hvilket tydeligt fremgik af skrig og skyderi fra havneområdet.

Vi sprang over et pigtrådshegn og landede i en have bag en fabrik.. Natten var regnfuld, og vi krøb gennemblødte sammen i haven. Hvert femte minut passerede en tysk patrulje, og søgelysene fejede ind i haven. Ved 23-tiden forsvandt tyskerne, og vi søgte tilbage ad vejen til jernbanen og videre herfra til et kolonihavekvarter... Pludselig dukkede en mand op ved et af husene. Da forskrækkelsen havde lagt sig, erfarede vi, at han også var jødisk flygtning. Sammen gemte vi os resten af natten i et hus, vi havde brudt op. Klokkeren fem om morgenen tog vi tilbage til København til familien Klysner. Her dukkede også Hans May op..«.

Umiddelbart herefter kom så muligheden for at komme over ved Gilleleje.

I en lejlighed i Sydhavnskvarteret blev de fire instrueret om at fordele sig i toget for ikke at vække opmærksomhed, men »der var ikke andet end jøder på det tog, det var som at gå i Synagogen«.

Tilsyneladende havde man aftalt, at stå på toget ved forskellige stationer (det står også uklart om Fritz Spitzer fulgtes med de andre på denne del af flugten). Heinz Hess skulle stå på toget ved Hovedbanegården; de øvrige skulle stige på ved senere stationer. Herefter gik det mod Gilleleje, men Heinz Hess var ikke med toget.

Ankomsten til Gilleleje blev flygtningene skjult i sommerhuse et stykke fra havnen. Ved 12-tiden kom beskeden om, at tyskerne havde forladt havnen:

..»Til Gilleleje havn var vel 4 kilometer, og det var en lang vej for de mange ældre jøder, der skulle med. Jeg husker, at Hans May og jeg tog en gammel dame mellem os, som vi trak og bar de fire kilometer. Som nogle af de sidste nåede vi båden, og med hjælp fra to fiskere, som skyndede på os, da tyskerne netop kørte ind på havnepladsen, kom vi ombord. I det samme lagde skibet fra, og beskudt af de tyske soldater sejlede vi ud af havnen..«.
(Hans Finger)

»Walter, Egon og Heinz er ikke her«

Heinz Hess havde ikke været på toget til Gilleleje, han var blevet taget af det tyske politi på Københavns hovedbanegård:

..»Her sad jeg i toget, da jeg så fire Gestapofolk, to civile og to i uniform, komme ned på perronen, tydeligvis for at undersøge passagererne. Lidt

efter kom de to civile ind i toget, og jeg blev afkrævet navn og legitimation... De spurgte om jeg var jøde, hvilket jeg ikke kunne benægte...«
(Heinz Hess)

Hess bliver herefter ført til Dagmarhus. Med sig har han sin mappe med de 2000 kroner til flugten, og et fotografiapparat, han har haft med fra Tjekkoslovakiet:

..»Da vi ankom til Dagmarhus blev fotografiapparatet taget fra mig, idet jeg blev beskyldt for spionage. Samtidig konfiskerede man de 2000 kroner med en bemærkning om, at »der hvor jeg skulle hen, havde man ikke brug for penge«.

Herefter kom jeg i forhør..., hvorefter jeg fik mine penge igen...«.

Natten tilbringer Hess under bevogtning af en yngre tysk politiofficer. Han har været ved østfronten, og dér set, hvordan hans landsmænd har behandlet den jødiske befolkning. Derfor tilbyder han at hjælpe Hess, idet han understreger, at han ikke vil medvirke til direkte flugt.

Hess beder ham hjælpe med at få fat på Mo Kure, fru Kures datter, som Hess foregiver er hans forlovede:

..»Jeg nævnte mine penge, som jeg ikke ønskede skulle falde i Gestapos hænder, og fortalte, at jeg havde en forlovet, som kunne hente pengene... Næste formiddag gik vi ind i forhallen til Dagmarhus, og delvis skjult bag Pfarr's ryg, ringede jeg til Mo Kure. Mo, som troede mig vel i Sverige, blev meget rystet, men lovede at komme med det samme. Pfarr lod os være alene, og jeg gav Mo pengene og min ring (Ringene havde Hess fået, da han forlod sit hjem. Den var smeltet sammen af forældrenes vielsesringe. Mo gemte ringen, og Hess fik den efter krigen).

Herefter forlod Mo Dagmarhus.

Et par timer senere dukkede den SS-officer, som havde afhørt mig dagen før, op igen, og Pfarr meddelte, at jeg havde haft besøg af min forlovede.

Officeren blev rasende, da han hørte, at Mo var forsvundet med pengene, og der blev ringet efter hende... Mo kom i forhør hos officeren, som ikke troede på, at hun var indfødt dansker. Desuden ville han vide, hvor mange af pengene, der var Mo's. Pfarr havde overhørt forhøret, og fik hvisket til mig, det beløb, Mo havde opgivet som sin del af pengene. Jeg angav omtrentlig det samme beløb, og fik herefter udleveret de resterende penge. Det blev en stakket frist. Ved ankomsten til Theresienstadt, måtte jeg aflevere dem igen...«.

Om forhøret på Dagmarhus fortæller Mo (Kure) Gluud:

„Jeg husker, at jeg egentlig ikke var bange, men meget vred. Jeg smed pengene på bordet, så de røg på gulvet, selvfølgelig med det resultat, at jeg selv måtte samle dem op igen.«

(Mo Gluud)

Mo Kure blev tilbageholdt i Dagmarhus til yderligere forhør, men slap til sidst ud med påbud om at møde med dokumentation for, at hun ikke var jøde. Egentlig var det billigt sluppet; tyskerne kunne have spurgt om så meget andet. Mo Kure var på det tidspunkt aktiv i modstandsbevægelsen i København.

Fra Dagmarhus kom Heinz Hess til Vestre Fængsel og Horserødlejren, indtil turen gik sydpå:

„Jeg husker, jeg talte med vagterne, som fortalte mig, at jeg skulle ned i nærheden af min barndomsby. Jeg vidste da, at vi ikke skulle til Polen, men til Theresienstadt. Det hjalp en smule på humøret...«

(Heinz Hess)

Ankomsten til Theresienstadt mødte Hess flere familiemedlemmer og bekendte fra sin hjemby, Teplice. Desuden erfarede han, at hans far kort forinden var blevet sendt fra Theresienstadt med en transport til Auschwitz.

Med lange mellemrum, var der mulighed for at sende et postkort ud af lejren:

„Jeg benyttede chancen til at skrive til Hechaluz i Sverige med et tegn til de tre... »Hils Walter, Egon og Heinz«.

Nogle måneder senere modtog jeg svar: »Walter, Egon og Heinz er ikke her.« Jeg kom da i tanke om, at vi havde aftalt at søge videre til England fra Sverige...«

(Heinz Hess)

Hess klarede sig igennem opholdet i Theresienstadt, blandt andet ved hjælp af Røde Kors pakker sendt

<p>Postvæsenet i Danmark (Administration des Postes de Danemark)</p> <p>Zahelaleh Tefenbergh (L'expéditeur)</p> <p>Besø (forretning) med Jacoben Værdi af 1) København 11 Publik (L'avis)</p> <p>Postanvendelse på 1) 2) 3) 4) 5) 6) 7) 8) 9) 10) 11) 12) 13) 14) 15) 16) 17) 18) 19) 20) 21) 22) 23) 24) 25) 26) 27) 28) 29) 30) 31) 32) 33) 34) 35) 36) 37) 38) 39) 40) 41) 42) 43) 44) 45) 46) 47) 48) 49) 50) 51) 52) 53) 54) 55) 56) 57) 58) 59) 60) 61) 62) 63) 64) 65) 66) 67) 68) 69) 70) 71) 72) 73) 74) 75) 76) 77) 78) 79) 80) 81) 82) 83) 84) 85) 86) 87) 88) 89) 90) 91) 92) 93) 94) 95) 96) 97) 98) 99) 100) 101) 102) 103) 104) 105) 106) 107) 108) 109) 110) 111) 112) 113) 114) 115) 116) 117) 118) 119) 120) 121) 122) 123) 124) 125) 126) 127) 128) 129) 130) 131) 132) 133) 134) 135) 136) 137) 138) 139) 140) 141) 142) 143) 144) 145) 146) 147) 148) 149) 150) 151) 152) 153) 154) 155) 156) 157) 158) 159) 160) 161) 162) 163) 164) 165) 166) 167) 168) 169) 170) 171) 172) 173) 174) 175) 176) 177) 178) 179) 180) 181) 182) 183) 184) 185) 186) 187) 188) 189) 190) 191) 192) 193) 194) 195) 196) 197) 198) 199) 200) 201) 202) 203) 204) 205) 206) 207) 208) 209) 210) 211) 212) 213) 214) 215) 216) 217) 218) 219) 220) 221) 222) 223) 224) 225) 226) 227) 228) 229) 230) 231) 232) 233) 234) 235) 236) 237) 238) 239) 240) 241) 242) 243) 244) 245) 246) 247) 248) 249) 250) 251) 252) 253) 254) 255) 256) 257) 258) 259) 260) 261) 262) 263) 264) 265) 266) 267) 268) 269) 270) 271) 272) 273) 274) 275) 276) 277) 278) 279) 280) 281) 282) 283) 284) 285) 286) 287) 288) 289) 290) 291) 292) 293) 294) 295) 296) 297) 298) 299) 300) 301) 302) 303) 304) 305) 306) 307) 308) 309) 310) 311) 312) 313) 314) 315) 316) 317) 318) 319) 320) 321) 322) 323) 324) 325) 326) 327) 328) 329) 330) 331) 332) 333) 334) 335) 336) 337) 338) 339) 340) 341) 342) 343) 344) 345) 346) 347) 348) 349) 350) 351) 352) 353) 354) 355) 356) 357) 358) 359) 360) 361) 362) 363) 364) 365) 366) 367) 368) 369) 370) 371) 372) 373) 374) 375) 376) 377) 378) 379) 380) 381) 382) 383) 384) 385) 386) 387) 388) 389) 390) 391) 392) 393) 394) 395) 396) 397) 398) 399) 400) 401) 402) 403) 404) 405) 406) 407) 408) 409) 410) 411) 412) 413) 414) 415) 416) 417) 418) 419) 420) 421) 422) 423) 424) 425) 426) 427) 428) 429) 430) 431) 432) 433) 434) 435) 436) 437) 438) 439) 440) 441) 442) 443) 444) 445) 446) 447) 448) 449) 450) 451) 452) 453) 454) 455) 456) 457) 458) 459) 460) 461) 462) 463) 464) 465) 466) 467) 468) 469) 470) 471) 472) 473) 474) 475) 476) 477) 478) 479) 480) 481) 482) 483) 484) 485) 486) 487) 488) 489) 490) 491) 492) 493) 494) 495) 496) 497) 498) 499) 500) 501) 502) 503) 504) 505) 506) 507) 508) 509) 510) 511) 512) 513) 514) 515) 516) 517) 518) 519) 520) 521) 522) 523) 524) 525) 526) 527) 528) 529) 530) 531) 532) 533) 534) 535) 536) 537) 538) 539) 540) 541) 542) 543) 544) 545) 546) 547) 548) 549) 550) 551) 552) 553) 554) 555) 556) 557) 558) 559) 560) 561) 562) 563) 564) 565) 566) 567) 568) 569) 570) 571) 572) 573) 574) 575) 576) 577) 578) 579) 580) 581) 582) 583) 584) 585) 586) 587) 588) 589) 590) 591) 592) 593) 594) 595) 596) 597) 598) 599) 600) 601) 602) 603) 604) 605) 606) 607) 608) 609) 610) 611) 612) 613) 614) 615) 616) 617) 618) 619) 620) 621) 622) 623) 624) 625) 626) 627) 628) 629) 630) 631) 632) 633) 634) 635) 636) 637) 638) 639) 640) 641) 642) 643) 644) 645) 646) 647) 648) 649) 650) 651) 652) 653) 654) 655) 656) 657) 658) 659) 660) 661) 662) 663) 664) 665) 666) 667) 668) 669) 670) 671) 672) 673) 674) 675) 676) 677) 678) 679) 680) 681) 682) 683) 684) 685) 686) 687) 688) 689) 690) 691) 692) 693) 694) 695) 696) 697) 698) 699) 700) 701) 702) 703) 704) 705) 706) 707) 708) 709) 710) 711) 712) 713) 714) 715) 716) 717) 718) 719) 720) 721) 722) 723) 724) 725) 726) 727) 728) 729) 730) 731) 732) 733) 734) 735) 736) 737) 738) 739) 740) 741) 742) 743) 744) 745) 746) 747) 748) 749) 750) 751) 752) 753) 754) 755) 756) 757) 758) 759) 760) 761) 762) 763) 764) 765) 766) 767) 768) 769) 770) 771) 772) 773) 774) 775) 776) 777) 778) 779) 780) 781) 782) 783) 784) 785) 786) 787) 788) 789) 790) 791) 792) 793) 794) 795) 796) 797) 798) 799) 800) 801) 802) 803) 804) 805) 806) 807) 808) 809) 810) 811) 812) 813) 814) 815) 816) 817) 818) 819) 820) 821) 822) 823) 824) 825) 826) 827) 828) 829) 830) 831) 832) 833) 834) 835) 836) 837) 838) 839) 840) 841) 842) 843) 844) 845) 846) 847) 848) 849) 850) 851) 852) 853) 854) 855) 856) 857) 858) 859) 860) 861) 862) 863) 864) 865) 866) 867) 868) 869) 870) 871) 872) 873) 874) 875) 876) 877) 878) 879) 880) 881) 882) 883) 884) 885) 886) 887) 888) 889) 890) 891) 892) 893) 894) 895) 896) 897) 898) 899) 900) 901) 902) 903) 904) 905) 906) 907) 908) 909) 910) 911) 912) 913) 914) 915) 916) 917) 918) 919) 920) 921) 922) 923) 924) 925) 926) 927) 928) 929) 930) 931) 932) 933) 934) 935) 936) 937) 938) 939) 940) 941) 942) 943) 944) 945) 946) 947) 948) 949) 950) 951) 952) 953) 954) 955) 956) 957) 958) 959) 960) 961) 962) 963) 964) 965) 966) 967) 968) 969) 970) 971) 972) 973) 974) 975) 976) 977) 978) 979) 980) 981) 982) 983) 984) 985) 986) 987) 988) 989) 990) 991) 992) 993) 994) 995) 996) 997) 998) 999) 1000)</p>	<p>C B</p> <p>Mottagelsesbevis (distributionsbevis) (Avis de réception (Avis de paiement))</p> <p>Tableau de bureau N° 1506</p> <p>À remplir par l'expéditeur qui mentionnera l'adresse sans adresse complète)</p> <p>M. R. Kure o/o G. Evensen</p> <p>KØBENHAVN Bureau central et six bureaux (Lieu de destination en gros centres)</p> <p>VINDELSKAFTET 42 Gade og Nr. (Rue et numéro)</p> <p>Service des postes DANMARK (Pays de destination)</p> <p>Som Mottagelsesbevisets Adressat anføres Forsendelsens Afsender</p> <p>F. 4 (10-42) A5</p>
---	--

<p>Undertegnede erklærer, at den paa Forsiden angivne Forsendelse (Postanvisning) (Le titulaire déclare que l'envoi (le message) mentionné est sûr)</p>	
<p>rigtigt er blevet afleveret (subtotalet) og at det kommer hurtig (sikkert)</p>	<p>154</p> <p>JÖDISCHE SELBSTVERWALTUNG THESESSEL POST-UND POSTANVISUNG 154</p>
<p>Estimado (destinatario) Nombre (Titulaire du message) (Nom et adresse)</p>	<p>Underskrevet (i) (Signature)</p> <p>af Adressaten (i) (du destinataire)</p> <p>af Utleveringsposthuset (de l'agent du bureau de destination)</p>
<p>Det Postvæsenstilsynet skal underrettes af Adressaten eller, hvis Estimado er anbragt, af Posthuset ved Utleveringsposthuset og Utleveringsposthuset med Jødiske Postkontor i Theresienstadt. (Ce qui doit être signalé par le destinataire ou, si les estimados sont apposés, par l'agent du bureau de destination et l'agent du bureau de destination à l'expéditeur.)</p>	

Mottagelsesbevis for en pakke Mo Kure sendte til Heinz Hess i Theresienstadt.

(Mo Gluud)

fra fru Kure i Allerslev, og den 15. april 1945 blev han hentet ud af koncentrationslejren af Bernadottes hvide busser.

Efter en dramatisk hjemtur gennem Tyskland, og en bevægende rejse på tværs af Danmark, kom han til Sverige sidst i april, hvor han som noget af det første spurgte til sine tre kammerater:

„Umiddelbart efter min ankomst til Sverige kontaktede jeg Hechaluz for at melde min ankomst, og for at spørge efter mine tre kammerater.

De var aldrig kommet til Sverige.

Liget af Walter var skyllet i land ved Höganäs; om Egon og Heinz vidste man intet..«.

(Heinz Hess)

Supplémentsliste til Landvæsenselever.		Jul. Margolin Frøderiksborgvej 6 København K.
Barnstein, Rolf Alfred,	8-8-19	Tyskland. tilbage d. 2
Alberg, Hans Werner	20-11-10	✓ Charlottenburg, Tyskland. tilbage 30/5
" Betty f. Klein	25-12-05	✓ Berlin Tyskland. — — —
" Judith	30-5-36	✓ Berlin Tyskland. — — —
Friedl, Heinz Israel	23-11-18	Teplitz-Schönau. druknet?
Furst, Alfred Israel	26-10-05	✓ i Østrig. tilbage 16/5
Gluck, Alfred Israel	22-6-21	i Østrig. på vej hjem fra Koncentrationleir
Hzmann, Dora (Dwoire Rywka)	2-4-20	Polen. se LUSTIG. ikke tilbage
Grass, Bertram Israel	17-11-15	Strassburg, Tyskland. flygtede December 1942
Grunwald, Rozalia	14-4-20	Slovakiet. se BLOCH, HANS.
Hacker, Ernst Israel	29-7-15	Wien. tilbage 28/5. 45
Kohn, Egon Israel	4-10-18	Teplitz-Schönau. druknet?
Karpen, Merete Kofod	9-9-37	København tilbage 28/5. 45
" Isak	10-12-04	Polen.
Löbl, Walter Israel	22-10-18	Maschau. DRUKNET ved overfarten til Sverige
Löbl, Max Israel	20-4-21	Berlin Tyskland. Sverige
Löbl, Ruth Sara	29-9-18	Berlin Tyskland. flygtede 16/7. 43.
Löbl, Johanne Sara	24-2-17	Wien. i Danmark under Bernadottes
Löbl, Ingeborg Minna	1-8-20	Tyskland. i H. Knecht...

Uddrag af liste udarbejdet af Julius Margolinsky, formentlig sidst i maj 1945. Tilsyneladende omhandler listen de chavrim, hvis skæbne han ikke har haft sikker viden om. Det fremgår, at han nu ved, at Walter Löbl er druknet. Ud for Heinz Friedl og Egon Kohn er noteret "druknet?".

(Dasha Bergmann)

Flugt over Køge

Det er velkendt, at en række fiskere fra Køgeegnen deltog i redningen af de danske jøder. Fra Køge havn, fra de mindre havne nord og syd for Køge og fra den åbne strand slap de jødiske flygtninge ombord på bådene, som i langt de fleste tilfælde bragte dem sikkert til Sverige. I denne sammenhæng vil vi kun beskæftige os med de hændelser, som har med de unge udenlandske jøder at gøre, og hvis vej til Sverige gik over Køge. Som nævnt slap en del af gruppen fra Roskilde til Sverige ad denne vej; men også andre fandt vejen til Sverige gennem Køge.

Hans Bloch var kommet til Danmark den 29. februar 1940, som en af de allersidste, der slap ind, inden den tyske besættelse. Op mod oktober 1943 finder vi Hans Bloch på »Dåstruplund« hos Hans Olsen i Dåstrup. Hans Blochs forlovede, Rosalie Grünwald, havde haft en plads på Almindegården i Darup, nu arbejdede hun på Svend Frandsens gård »Engskelsgården« nær ved centret i Rorup. Hans og Rosalie Bloch erfarede først om forfølgelserne den 2. eller 3. oktober. Formentlig skete det gennem en telefonopringning fra Hechaluzkontoret i København:

..»Den sidste nat gemte min forlovede og jeg os på gårdens høloft og næste dag foregik det med cykel, uden for megen og iøjnefaldende bagage, til Køge...«.

(Hans Bloch)

Kontakten til Køge var ordnet af familien Olsen.

Søren Olsen, søn af Hans Olsen, fortæller:

..»Flugten blev arrangeret ved, at min mor ringede til en ungdomsbekendt i Køge. Han hed Erhard Lynegaard og havde et mindre værksted i byen.

En forudsætning for flugten var at fremskaffe penge. Der skulle bruges 2500 kroner. Min fader betalte de 2000 kroner; de sidste 500 lånte han på flugtaftenen af lærer Hagelskjær...«.

Efter krigen betalte Hans Bloch, imod familien Olsens ønske, de mange penge tilbage.

Da de to unge havde forladt »Dåstruplund« ringede telefonen. Det var politiet i Viby, som spurgte efter Hans Bloch. Tyskerne havde været der, for få oplysninger om den unge jøde.

Om selve flugten, der vistnok udgik syd for Køge, fortæller Hans Bloch:

..»Fiskeren forklarede os, at svenskerne ville beslaglægge hans båd, hvis han søgte svensk havn.

Derfor ville han have mig til at stjæle en robåd i Køge havn, som han

HERBERGS-RINGEN
 VESTERBROGADE 35 • KØBENHAVN V.

VANDREKORT

	2	Enkeltvander
	Nr. 30176	
1943	HERBERGS-RINGEN	
1942	HERBERGS-RINGEN	

Navn *Hans Bloch*
 Stilling *Handvaskemester*
 Født d. *14/11 1918 i København Schønn*
 Adresse *Dåstruplund*
Slangerup, Tillyg.
 Udstedt af **Dansk Vandrelaug**
 Vesterbrogade 35 • København V.
 Central 11.493 - Postboks 25484
 Aabent 11-18 Tirsd. 11-19 Lørd. 11-14
 6/42
 Kortet tilhører Dansk Vandrelaug

Sygekasse:

Medlems Nr.

Hans Bloch
 (Egenhændig U-derskrift).

Paa Forlangende af Herbergsværtten skal
 Underskriften gentages.

HERBERGS-RINGEN
 VESTERBROGADE 35 • KØBENHAVN V.

VANDREKORT

	2	Enkeltvander
	Nr. 30175	
1943	HERBERGS-RINGEN	
1942	HERBERGS-RINGEN	

Navn *Rosalie Grünwald*
 Stilling *Colet*
 Født d. *4/11 1920 i Gerning Brichselomhiet*
 Adresse *Dåstruplund*
Slangerup, Tillyg.
 Udstedt af **Dansk Vandrelaug**
 Vesterbrogade 35 • København V.
 Central 11.493 - Postboks 25484
 Aabent 11-18 Tirsd. 11-19 Lørd. 11-14
 Kortet tilhører Dansk Vandrelaug

Sygekasse:

Medlems Nr.

Rosalie Grünwald
 (Egenhændig U-derskrift).

Jeg erklærer mig indforstået med at overholde Herbergsreglerne.

Paa Forlangende af Herbergsværtten skal
 Underskriften gentages.

Hans Bloch og Rosalie Grünwald efterlod deres vandrekort på "Dåstruplund", da de måtte flygte til Sverige. Forsiden fortæller os om deres sidste tjenestesteder.

(Søren Olsen)

ville tage på slæb, og i hvilken vi skulle ro det sidste stykke. Selvom jeg be-
fandt mig i en nødssituation, forklarede jeg ham, at jeg ikke ville stjæle
båden. Så vi blev boende hos fiskeren i 2-3 dage, indtil han kom med den
glædelige meddelelse, at svenskerne nu havde tilbagekaldt truslen om at
beslaglægge flygtningebådene. Vi skulle følges med 20 andre flygtninge, og
om aftenen den 5.oktober sejlede vi til Falsterbo. Vi betalte for rejsen med
alle vores kontanter plus vores cykler..«.

Julius Müller arbejdede, som nævnt, allerede i Køgeområdet; Heinz Stern
havde forladt sin plads på Gl.Lellingegård til fordel for en plads nærmere
København. Den 1. oktober blev Heinz Stern pr. telefon kaldt til et møde
om aftenen, hvor en udsending fra Hechaluz beordrede alle under jorden.
Heinz Stern begav sig afsted med det samme, og efter en omtumlet nat,
besluttede han, at han ville opsøge Julius Müller på Ny Lellingegård. På vej
til gården mødte han Julius Müller, der kom kørende med en hestevogn;
han havde ikke hørt om forfølgelserne, men vendte med det samme vog-
nen, og en halv time senere forlod han gården.

De næste par dage og nætter flakkede de to rundt, sammen og hver for
sig, i et forsøg på at finde en flugtvej eller et skjulested. Det var nu blevet
den 4. oktober.

Heinz Stern beretter:

..»Jeg mødtes igen med Jehuda (Julius blev kaldt Jehuda af sine kammera-
ter), og han fortalte, at han havde fået navnet på en læge på Sankt Hans
Hospital, som måske kunne hjælpe os. Vi tog med det samme nordpå. Da
vi kom til hospitalet, gik Jehuda ind, og jeg ventede udenfor. Det tog
næsten to timer inden han kom tilbage, men - uden resultat.

Lidt bedrøvede satte vi os på vores cykler. Næste nat gemte vi os i laden
på Gl.Lellingegård..«.⁴

Næste morgen søger Julius Müller hjælp på gården, og en af pigerne skaffer
dem et fast illegalt opholdssted på sine forældres gård ved Ringsted. Her
tilbringer de to de næste par dage.

Heinz Stern fortsætter:

..»Efter en urolig nat sagde jeg til Jehuda, at jeg ikke kunne holde det ud
længere, og at jeg kendte en fisker på Køgeegnen, som måske kunne hjælpe
os.

En time senere, da jeg var på vej ud af gården, ringede telefonen. Det var
til mig - hvem havde vores adresse? - fra modstandsbevægelsen, der be-
ordrede os til Køge med det samme. Denne gang kørte vi på hovedvejene.

Vi ankom til adressen hos en blind organist, og der, blandt andre jøder, mødte vi nogle af vores kammerater. Den nat sov vi på gulvet.

Efter frokost kom en taxa og kørte os til en skov syd for Køge. Den standsede midt på landevejen og vi fik besked på, hvilken vej vi skulle gå. På landevejen patruljerede studenter med regnfrakker på; der var også en ung pige med en barnevogn.

Efter nogle minutter så vi en gruppe jøder, som ventede skjult i krattet. Så kom der en lastbil, og vi blev kørt til en gård, som lå ved stranden, hvor der allerede var samlet flere hundrede mennesker.

Ambulancer kom og læssede flygtninge af, og der var læger og sygeplejersker, der tog sig af de gamle og af børnene, som fik sovetabletter.

Senere på natten gik vi om bord på to lastbåde, som havde ventet på os hele dagen. Det var en dejlig fuldmånenat, da vi forlod Danmark i retning mod Klagshamn i Sverige..«.

Gården med de mange flygtninge må have været Ejnar Larsens »Tam-moseholm« ved Strøby Ladeplads, hvorfra et stort antal flygtninge slap til Sverige.

Den blinde organist var Carl Larsen.

Den blinde organist i Køge

Flere omtaler den blinde organist i Køge, som skjulte dem og hjalp dem videre på flugt.

Organisten hed Carl Larsen. Han boede på Sygehusvej og var organist ved Køge kirke.

Ernst og Liah Cohn (og deres fem uger gamle datter) og Georg Stern kom alle over med den samme transport som Heinz Stern. Cohns boede i nærheden af København; Georg Stern boede, som nævnt, ved Køge.

Om familiens flugt fortæller Ernst Cohn:

..»Vores datter Chava var fem uger gammel, og Liah henvendte sig til overlægen på Køge sygehus,... han var med det samme parat til at indlægge mor og datter, i øvrigt sammen med en anden kvinde fra Hechaluz, som havde en fjorten dage gammel søn. Om aftenen den 30. september blev de alle indlagt... Jeg selv tog til den blinde organist ved Køge kirke, som ikke boede langt fra sygehuset, og som jeg kendte, fordi vi havde spillet sammen. Senere på aftenen dukkede endnu en Hechaluzelev op, og vi overnattede begge dér..«.

Nogle dage senere erfarer familien Cohn, at forfølgelserne er indledt, og de

begiver sig til København for at finde en flugtvej til Sverige. De får kontakt med modstandsbevægelsen, der sørger for, at de kan komme med på »en større transport«, der skal udgå - fra Køge:

..»Altså tilbage til Køge. Der tog vi igen til vores organist,... og om eftermiddagen den 8. oktober samledes i hans bolig de mest forskellige mennesker. Til slut var vi tolv jøder i værelset.

Ingen vil nogensinde glemme den eftermiddag. Vi sad rundt om bordet og fik kaffe og kage, som hans kone og datter serverede for os, og han spillede klaver.

Når vi i dag hører Beethovens »Für Elise«, kommer jeg altid til at tænke på den eftermiddag..«.
(Ernst Cohn)

Herfra slap familien til Sverige med de to store stenfiskerbåde fra »Tam-moseholm« ved Strøby Ladeplads.

Georg Stern fortæller, at organistægteparret allerede inden forfølgelserne havde stillet deres hjem til rådighed for møder og overnatninger for Hachaluzeleverne på egnen, »en stor risiko at løbe på den tid og midt i byen«. Georg Stern, som kendte familien Cohn vældigt godt, omtaler også indlæggelsen af spædbørnene på Køge sygehus med hjælp fra doktor Koch.

Mens dette foregår prøver Georg Stern at komme i kontakt med så mange chavarim på egnen som muligt, for til sidst at tage til København på jagten efter en flugtvej. Her fortæller en læge ham om forberedelserne til den store flugt syd for Køge:

..»Den ansvarlige for aktionen på Køgeegnen var direktøren for Køge Gummifabrik, som jeg lærte at kende ved en sammenkomst i København samme aften.

Han ville give mig en større sum penge til betaling for overfarten af mine kammerater, men jeg bad ham sende pengene næste dag til organisten. Vi skulle begge rejse med det sidste aftentog tilbage til Køge, og jeg ville ikke løbe risikoen for at blive taget med de mange penge på mig - som »ulønnet landvæsenselev«. I Køge hørte jeg senere, at mange af kammeraterne fra Køgeegnen var flygtet i løbet af dagen, - jeg tror det var med hjælp fra en præst. De kom vistnok over med en lille fiskerbåd fra Rødvig..«.

Georg Stern slutter sin beretning om flugten fra Køge med at fortælle om arbejdet med at få kontakt med de sidste chavarim i området og at få dem med på transporten fra Strøby Ladeplads.

Han slutter:

..»Aftenen før sejladsen kørte vi om natten fra organistens hjem til en gård i nærheden af kysten... Klokken 22 sejlede vi. Klokken 2 om natten nåede vi Klagshamn..«.

Jugend-Alijah

I oktoberdagene 1943 var der ikke mange Jugend-Alijahbørn tilbage i Roskilde området.⁵ De fleste var rejst til andre egne af landet, ofte for at komme nærmere kammerater fra hjemlandet.

Tilbage på Roskildeegnen var Walter Sommerstein og Margit Goldfinger, som boede i Osted, han på Dyndergården hos Johannes Frandsen, hun på Osted Efterskole hos forstander Petersen, og Renee Grünfeld, som netop var vendt tilbage fra København til Risbjerg Thomsens i Kirke Såby.

Den 29. august ringede telefonen hos Johannes Frandsen. Det var politiet i Roskilde. De meddelte kort, at tyskerne havde fået fat i listerne over jøderne, og at »den unge jøde« skulle gå under jorden, inden det var for sent. På Efterskolen tog Margit afsked med familien Petersen, og uden at ville fortælle, hvor hun tog hen, forlod hun skolen. Herfra cyklede hun hen til sin kæreste, og mens de prøvede at få hold på situationen, ringede Viggo Frandsen fra Allerslev; han havde skaffet dem et opholdssted hos sin svoger Littrup Jensen i Kundby vest for Holbæk.

Herom fortæller Littrup Jensen:

..»En aften blev jeg ringet op af Viggo Frandsen, der kort meddelte mig, at vi »muligvis ville få gæster i løbet af aftenen«, hvorefter røret blev lagt på.

Vi spekulerede noget over den kryptiske bemærkning og holdt os længe vågne. Vi vidste jo godt, at der var noget i gære omkring de danske jøder. Vi ventede til langt ud på aftenen, men ved midnat besluttede karlen sig for at gå i seng. Netop som han kom ud på gårdspladsen, hørte han skridt i mørket på vej til gården. Det var Walter Sommerstein og Margit Goldfinger, som var kommet med toget til Sandby station, og derfra var gået de godt tre kilometer til gården..«.

Den næste uges tid arbejdede de to unge på gården i Kundby. Den 9. oktober kørte en taxa ind på gårdspladsen, og en ung mand steg ud: »Jeg skal hilse jer fra fru Kure i Lejre. I må skynde jer.« Taxabilen kørte Walter Sommerstein og Margit Goldfinger til Gilleleje, hvorfra de den næste nat slap til Helsingborg i Sverige.

Renee Grünfeld kunne ikke blive i Kirke Såby, dertil var hun alt for

kendt i den lille by. Formentlig omkring den 5. eller 6. oktober arrangerede man derfor en indlæggelse på Amtssygehuset i Roskilde:

...»Jeg kan huske, at jeg lå på en operationsstue, og følte mig temmelig forvirret, da ingen fortalte mig, hvad der foregik. Jeg tror, jeg lå et par dage på Amtssygehuset i Roskilde; jeg var indlagt under et andet navn... Herefter kom jeg til Bispebjerg hospital...«.

(Renee Grünfeld)

Fra Bispebjerg blev Renee, sammen med andre flygtninge, kørt til Skudehavnen i en taxa. Da bilen drejede ind på havneområdet, kom den til at køre ved siden af en tysk militærlastbil med soldater på ladet. Soldaterne kiggede ned på flygtningene i bunden af taxa'en, men lod som ingenting.

Den 9. oktober ankom Renee Grünfeld sikkert til Barsebäck i Sverige.

Sigi Zoltan

Sigi Zoltan var rejst fra Skovledholm i Osager før forfølgelserne begyndte i oktober 43. Formentlig var han flyttet til egnen omkring Næstved, hvor en stor gruppe Alijahbørn havde fundet plejehjem. Her boede i hvert fald Günther Nussbaum, som Sigi flygtede sammen med.

De to nåede aldrig til Sverige, og ingen ved, hvad der gik galt. Et enkelt spor har vi dog. Et brev, fru Kure skrev i 1946 til vandrelæreren Walther Pergamenter i Palæstina, lader os følge de to på et lille stykke af deres afflugt:

...»Sidste gang jeg talte med

Navn: ^{Meyer} Sigi Fried ^{Alijah 2} Baruch 4/10.24

Adresse: ^{T 2} Otto Schwarzbank 22/1.24

Adresse: ^{Odense} Hecht ^T Tobinow 14/11.24

Adresse: ^T Gern Fink 14/9.24

Adresse: ^T Hechaluz Hechingen 11/8.24. Tropp

Ann.: ^{Fugro} Martha Kohn 16/2.25

Adresse: ^{T 2} Rosa Kohn 16.7.24

Adresse: ^{gitt med jante v. 16. 11. 24} Olga Kohn 11. 11. 24

Adresse: ^{T 2} Ruth Palm 22/1.24

Adresse: ^{Smitte} Hanneke Schloss 13. 11. 24

Adresse: ^{Sagun} Sigi Fried Zoltan 27/9.23

Hechaluz i Sverige opbyggede et kartotek over de Hechaluzelever og Jugend-Alijahbørn, der var kommet fra Danmark i oktober 1943. Et af kortene indeholder tilsyneladende navnene på dem, man formodede var taget af tyskerne (næsten alle de nævnte var kommet til Theresienstadt). Nederst står Sigi Zoltan. Over hans navn er noteret 'sammen med Nussbaum'; mere vidste man åbenbart ikke.

(Dasha Bergmann)

Sigi var lige inden han forsøgte at flygte. Sigi og Günther Nussbaum kom en nat ved 2.tiden og bankede på min rude i soveværelset. Sigi sagde straks: »Du skal ikke være bange, Ragnhild, det er Sigi«. Jeg kunne straks kende hans stemme, og blev ikke forskrækket. Jeg fik de to drenge ind og lavede kaffe til dem, de var meget sultne og havde gået langt. Da vi havde talt lidt sammen, sagde jeg til dem, at jeg ikke turde have dem i mit hus, det var jo i de forfærdelige dage, da ingen kunne vide sig sikker, og især ikke i mit hjem, som hele tiden husede jøder. Jeg gav dem tæpper med og bad dem gå ned i Viggo Frandsens lade og sove i høet og så komme her tilbage næste morgen og få morgenmad. Derefter kunne vi tales ved, om hvad vi skulle gøre. Jeg havde allerede på det tidspunkt Laskes lille Nurith boende hos mig... Jeg turde derfor ikke huse nogle af mine jødiske venner om natten. Om dagen kunne man da se, om der kom uvelkomne gæster.

Drengene kom så igen næste formiddag og fik noget mad, og de fortalte mig, at de skulle videre til Hillerød, hvor de kendte en dame, der kunne hjælpe dem med at flygte, og da jeg selv skulle til København... fulgtes vi ad i toget til Roskilde, derfra ville de tage bussen til Hillerød. Jeg har aldrig hørt fra dem senere..«.

Tilsyneladende blev Günther Nussbaums lig fundet, men for Sigi Zoltan ender sporet ved stationen i Roskilde.

SVERIGE

Regnskabet

Den 19. oktober 1943 kom Julius Margolinsky, som en af de sidste jøder fra Danmark, til Sverige.

Både Margolinsky og Hechaluzbevægelsen i Sverige prøvede så snart som muligt at skabe sig et overblik over, hvor mange af de danske chavarim og Jugend-Alijahbørn, det var lykkedes at slippe til Sverige.

Flygtningelejren i Motala i Sverige i vinteren 1943. I midten til højre sidder Renee Grünfeld. (Renee Corneliusen)

Umiddelbart måtte tallene, set i en europæisk sammenhæng, siges at være opløftende; vurderet isoleret var der mindre grund til begejstring:

- Fra Hechaluz slap 329 voksne og 29 børn til Sverige, mens 28 voksne og 3 børn blev deporteret til Theresienstadt.
- 3 chavarim druknede under flugten.

– Fra Jugend-Alijah slap 134 børn til Sverige. 38 blev sendt til Theresienstadt. 2 omkom under flugten.

Regnes der på tallene, viser det sig, at mens lidt under 5% af de indfødte danske jøder blev arresteret, er tallet for Hechaluzelever cirka 7,5% og for Alijahbørnene cirka 20%.¹

Tallene illustrerer desværre det logiske forhold, at de unge udenlandske jøder havde været væsentligt mere udsatte end de fastboende danske. Spe-

*Fritz Spitzer (til venstre), Hans May og Hans Finger i sikkerhed i Sverige.
(Hans May)*

cielt Roskildeområdet udmærker sig ved den sørgelige kendsgerning, at de fem, som omkom under deres flugtforsøg, alle havde haft tilknytning her til egnen.

Sverigestiden

Efter ankomsten til svensk havn, var proceduren stort set den samme. Umiddelbart blev flygtningene indkvarteret i skoler, forsamlingshuse og lignende, men allerede dagen efter blev de sendt videre til flygtningelejre overalt i Sverige.

Stederne var forskellige, men billederne er ens: De fleste beretninger for-

Kristiansdal
Perim 1944

FLYGTEEN PRA DANMARK.
(Tekst: Spitzer & Finger)

- 1) *Siden et Guld run i By*
Hv vil synge en Sang om en Vej,
en Vej som fører til Sverige,
da Sverige kom ikke alle med,
for Vejen var temlig besværlig.
- 2) *Swing plet*
Flygtning, Flygtning, hvad er det for noget?
det er tidens Løsen ak og ve
gas bort fra din Mor,
fra Bus, fra Risen og Gaard,
ta' og forsvind lille Ven.
- 3) *Effterret i Sanktens*
Enhver har en gammel Ven,
til ham gaar han hurtigt hen,
har Da ej en ledig Gæst,
for en stakkels Jædreng,
Gæm mig, hos Dig -- gem mig, hos Dig.
- 4) *Tippning*
It's a kort Vej over til Sverige,
men dog ej til at gas,
for der er Sundet, som er smellem,
derfor en Bæd vi charter mas.
Good-bye Rindhuspladsen,
Pere-well Tivoll,
vi takker jer for alle skønne Tider
men nu skillas mas vi.
- 5) *Den er min Kone*
HEJ Og saa gik det Hånd i Hånd
fra den ene Fiskermænd, til den anden Fiskermænd.
- 6) *3 min Swing*
Her er den Fisker,
som pas sin Bæd mig vil ta'
til ham jeg hilsker,
for mig, hvor meget skal De ha'
sig mig, hvor meget skal De ha'
sig mig.
- 7) *Et var en god dag efter*
Tusind Kroner er min Pris,
hos mig udleser det en Eric,
for Tusind Kroner har jeg ej,
Aa for Pokker nej.
Tror Da jeg er Millionær,
men Livet er mig ogsaa kær,
jeg springer København omkring,
tredive Timers Swing.
- 8) *Det var en Torisdag aften,*
Det var en Torisdag aften,
vi tog til Gilleleje!
med os var Tusind Jæder,
saa stolt var vi ej,
ja, hais Toget ligede
en ledisk Invasion,
og alle var forsamlet her,
fra Melchior til Kohn.

11

- 9) *Jeg er Svanen*
Men vi kom godt til Gillelejes Havn,
gæst i Svanens store mørke Favn.
Vi blev pultet i en lille Joll,
Gud velsigne ham den Fiskerjoll.
- 10) *Hellegjorden*
Oh, bella donna mio,
Klokken var vel knap halv nio
hurtig var fra Havnen; stætte vio
for i Havnen da sked gestapio.
- 11) *Hellegjorden*
Oh Gilleleje, du lille Fiskerby,
gæst i Svanens store mørke Favn,
for mange Menneker rik du virkelig Vordenary,
oh Gilleleje, vi glæmmer aldrig dig
for du har hjulpet os paa vores tunge Vej.
- 12) *Et Svaned eller stædt Den*
En Jæde elsker Havets Brus och Vogernas Sus (2 gange)
Farvel, farvel fortjusande s
vi kommer vel snart igen.
- 13) *Et sigte og ad Am*
Saa sejled vi op ad Sundet, sejled nedad igen,
det var vel nok en grøsen Færd,
den vil vi aldrig glemme mer,
for vi sejled op ad Sundet, sejled nedad igen,
en mere syg en den anden,
vi laa og var Døden nær.
- 14) *Alting faar jo en Ende,*
Alting faar jo en Ende, ogsaa det gik forbi
og nu kan vi leve og atter vær' fri,
sitting faar jo en Ende, og saa kom vi i Land,
og nu skal i here, hvordan vi det fandt.
- 15) *Det er den gamle Gæst*
I Sveriges Havneby, da raabte vi hurra
men modtog os hjertelig,
XXX vi fik hvad vi skul' ha'
men ved os paa Kagerne,
og paa øgte Kaffe
derved kan Danstjerne, /
/ forglemme sk' ve'
- 16) *Et sigte over de gamle Bøge*
Nu gaar vi saa glad uti Land, hand, hand
nu gaar vi i Sveriges Fria Land, Land, Land
/ i det Sagoland som skinner
uden Mærkespingsgardiner
nu gaar vi i Sveriges Fria Land, /
- 17) *Et Svaned eller*
Og nu til Slut vi takker jer
og lærer Svensker har nu her,
vi siger Tak i alle Hævn
paa Gensyn snart i København.

* S L U T *

Fritz Spitzer og Hans Finger skrev denne "flugtsang" til en fest i Sverige med de øvrige chavarrim fra Roskildeområdet.
(Hans Finger)

tæller om, hvordan de unge jøder i løbet af meget kort tid søgte ud af lejrene, og i smågrupper eller enkeltvis skaffede sig jobs og nye steder at bo. Vi kan følge dem på deres skiftende arbejdssteder rundt om i Sverige, typisk i gartnerier og i landbruget, men også på fabrikker, hoteller, væverier og værksteder af enhver art. Enkelte bliver optaget på universiteter og læreanstalter.

*Julius Müller (til venstre), Kurt Neuwald og Max Fisch sikkert i Sverige i 1943.
(Poul Müller)*

De udenlandske jøder blev i visse sammenhænge betragtet som danske flygtninge. Således blev Julius Müller medlem af Den danske Klub i Alingsås.

(Poul Müller)

England

Krigen var ikke slut, og for flere var det umiddelbare mål nu at komme videre til England og herfra deltage i kampen mod det nazistiske Tyskland.

Hvor mange fra Roskilde - og Køgeområdet, der kom videre fra Sverige til England, ved vi ikke med sikkerhed. Her hjælper beretningerne os ikke; »Englandstiden« får højst en enkelt sætning med på vejen. Vi ved, at Fritz Spitzer nåede til England i marts 1945, hvor han blev indruleret i Den tjekiske armé; det samme gjorde Hans Bloch og Eli Spitz.

Den 5. maj 1945 kapitulerede de tyske tropper i Danmark, og ved midnattid natten mellem den 8. og 9. maj ophørte krigen i Europa.

Kort herefter begyndte de første billeder fra de åbnede koncentrationslejre at nå frem til verdensoffentligheden.

DEN NYE TID

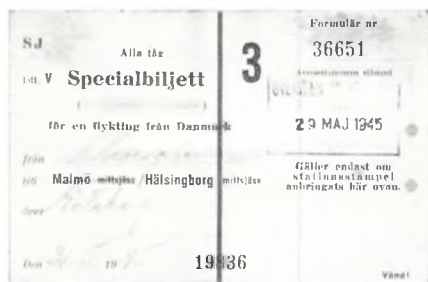
Med krigens ophør var Hitlers regime slået ned.

De unge jøder i Sverige kunne glæde sig over at have overlevet nazisternes forfølgelser, men glæden var blandet med visheden om, at forældre og søskende var omkommet i Det Tredie Riges udryddelseslejr.¹

Befrielsen lagde op til beslutninger, som måtte tages. Umiddelbart kunne man tro, at alle døre nu stod åbne; men helt så godt var det nu ikke. I Sverige var de unge jøder stort set blevet behandlet på lige fod med andre danske flygtninge². De, der nu valgte at vende tilbage til Danmark, faldt tilbage i rollen som statsløs udlænding³.

At komme til Palæstina var stadig forbundet med store vanskeligheder.

Det kan naturligvis ikke lade sig gøre at foretage en egentlig optælling af de beslutninger, der blev taget i majdagene 1945. Et forsigtig skøn foretaget ud fra beretninger fra de Hechaluzelever og Alijahbørn, som kom fra Roskilde - og Køgeområdet, tyder på, at mere end hver tredje valgte at vende tilbage til Danmark. Resten blev, i første omgang, i Sverige.

Julius Müllers billet fra Alingås til Helsingborg fra maj 1945. Nu gik vejen tilbage mod Danmark.

(Poul Müller)

Palæstina, Israel

Muligheden for at komme til Palæstina var som sagt ikke blevet lettere med krigens slutning. Konflikterne i det urolige mandat område tog til, samtidig med, at jøder fra hele Europa nu søgte mod Palæstina. Velkendte er de utallige og ofte deperate forsøg på at nå Palæstinas kyst uden om den engelske bevogtning. Flere beretninger indeholder da også beskrivelser af mere eller mindre vellykkede forsøg på at nå det endelige mål:

„Efter krigen blev der organiseret en illegal rejse til Palæstina. Vi fløj fra Malmö til Belgien, og efter 8 måneder sejlede vi med et skib fra Frankrig.

På vejen blev vi anholdt af tre engelske krigsskibe; de tog os til Haifa, og derfra blev vi sendt til Cypern. På de engelske krigsskibe mødte vi danskere, som var frivillige i den engelske flåde; englænderne kunne ikke forstå, hvad der foregik på et sprog, de ikke forstod.

Jeg var på Cypern i 15 måneder..«.

(Erich Meyer)

I november 1947 vedtog det nydannede »De Forenede Nationer« en delingsplan for Palæstina, som betød oprettelsen af en jødisk nationalstat i en del af mandatområdet. Delingsplanen skulle træde i kraft den 15. maj 1948, og på den dag erklærede Det jødiske Nationalråd i Tel Aviv staten Israel for oprettet. Den følgende dag rykkede arabiske hære ind i Palæstinaområdet, og hermed var den første Mellemøstenkrig brudt ud.

Jacob Grubner var blevet i Sverige, men rejste til Israel i 1948.

Herom fortæller han:

..»I 1947 fik jeg visum til Palæstina. Jeg opholdt mig der et par måneder, men måtte rejse tilbage til Sverige, da visumet udløb. Jewish Agency havde garanteret englænderne, at jeg ikke ville blive i landet som illegal immigrant..

Den 7. juni 1948 rejste jeg så endeligt fra Sverige.

Turen gik over København, hvor jeg mødtes med mine venner fra Roskilde. Paul Tausz skulle også til Israel⁴...

Jeg rejste med en svensker og en nordmand, og vi ankom til Sydfrankrig til en lejr, Camp Des Grand Arena, i nærheden af Marseille. Her var samlet omkring 3000 hjemløse jøder. I grupper på 60-70 blev vi unge sendt op i bjergene, hvor vi modtog militær træning.

Omkring den 8. juli 1948 udrejste jeg så til Israel.

Turen foregik med et lille skib på 500 tons.

Ombord var cirka 500 mennesker; det var alt for mange. Sovepladserne var riste, der var cirka 40 cm brede... Til køjen ovenover var der små 50 cm... De sanitære forhold ombord var forfærdelige..«.

Jacob Grubner fortæller videre, at skibet, kort før det nåede Israel, blev opdaget af britiske flyvemaskiner, som strøg tæt hen over dem, men intet skete. Den 12. juli 1948 ved femtiden om morgenen gled skibet ind i Haifas havn.

Hermed var den lange rejse endelig slut.

NOTER OG HENVISNINGER

1. HECHALUZ, PIONERERNE

- 1) Kopibog XIX s.404 fra Landøkonomisk Rejsebureau, Erhvervsarkivet, Århus.
- 2) Zionismen mål var at oprette en jødisk nationalstat i Palæstina. Ideen om et nationalt hjem for verdens jøder fik sin moderne udformning i slutningen af sidste århundrede. Zionismen blev endeligt formuleret i den østrigske journalist Theodor Herzls bog, »Der Judenstaat« (1895), og på den første Zioniskongres i Basel i 1897 fastlagdes zionismens politik med hensyn til mål og midler for »...at skabe et på folkerettens grundlag sikkert hjem for det jødiske folk i Palæstina«.
- 3) Zionismen vandt ikke indpas i alle jødiske kredse, men pogromerne i Rusland i 1905, efterfulgt af nazisternes forfølgelse og organiserede udryddelse af Europas jøder, forøgede kraftigt den jødiske indvandring til Palæstina. I 1948 nåede Zionismen sit mål med dannelsen af den jødiske stat, Israel.
- 3) Walter Laqueur: A History of Zionism, s.326-27.
- 4) »Chaver« (flertal: »chavarim«) er hebræisk for kammerat/ven.
- 5) Hechaluz' kontor lå i Meinickestrasse 10 i Berlin.
- 6) Julius Margolinsky: »Den tyske Hechaluz« Auslandschachschara i Danmark 1933-1943. (Erich Meyer)
- 7) Jørgen Hæstrup opgiver i sin bog, »Dengang i Danmark«, tallet til 1850.

2. DE FØRSTE, 1933-1936

- 1) Chaluzim (ental:chaluz) er hebræisk for medlemmerne af Hechaluz, altså »Pionererne«.
- 2) Dasha Bergmanns arkiv (Privat).
- 3) Sandsynligvis har der være afholdt flere større møder i Roskilde for Hechaluzmedlemmerne i Danmark. En enkelt kilde nævner et møde i december 1938. Her skulle en hr. Elbo have ydet et stort arbejde for at skaffe Hechaluzeleverne indkvartering rundt om i Roskilde by.

3. MELLEMTIDEN, 1936-1940

- 1) Tilsyneladende kom den overvejende del af eleverne fra Halbe til Danmark, og heraf en ret stor gruppe til gårde omkring Holbæk.
I denne sammenhæng er »Holbækgruppen« interessant, fordi mange herfra, på forskellig vis, fik tilknytning til Roskildeområdet.
- 2) »Hachschara« er hebræisk og betyder »forberedelse« til livet i Palæstina.
- 3) Daniel Igrés beretning.

4. JUGEND-ALIJAH

- 1) Mélanie Oppenheim blev taget af tysk politi i oktober 1943 og sendt til Theresienstadt. Om sit arbejde for de jødiske børn og om sit eget ophold i Theresienstadt fortæller hun i sin bog »Menneskefælden«, (se litteraturlisten).

5. BESÆTTELSEN 1940-1943

- 1) »Die Maskiruth« var bevægelsens valgte sekretariat, som havde til huse i Nørregade 20 i København.
- 2) I den gruppe, Heinz Hess udrejste med fra Tjekkoslaviet, befandt sig Norbert Grünhut.
Norbert Grünhut er ikke nævnt i denne fremstilling af Hechaluz i Roskildeområdet.
Flere chavarim har det ikke været muligt at »kortlægge«, hvorfor de ikke er medtaget her, men for Grünhut gælder det specielle, at vi ofte støder på hans navn i beretningerne. Vi ved, at Norbert Grünhut arbejdede på en gård ved Roskilde, sandsynligvis på Ledreborg allé, men trods ihærdig eftersøgning har det ikke været muligt at finde Grünhuts arbejdspladser og dermed de gårdejere, han arbejdede for. Senere flyttede han til Jylland, og efter flugten til Sverige rejste han til England og kæmpede i den engelske hær. Norbert Grünhut boede i Danmark til sin død i 1974.
- 3) Ino Regenstreif's beretning.
- 4) »Organisation Todt« var skabt af den nazistiske ingeniør Fritz Todt i 1938.
Organisationen, som i vid udstrækning benyttede sig af tvangsudskrevet arbejdskraft, stod bl.a. for bygningen af Siegfriedlinien, Atlantvolden og de tyske autobaner.

6. TIDEN FØR FLUGTEN

- 1) »Der neue Weg« er grundigt behandlet i Uri Yaaris »Konfrontationer« (se litteraturlisten).
- 2) Optrevlingen af »Roskilde Kurieren« er behandlet i Historisk årbog fra Roskilde Amt 1990, s.38 og s.86 ff.
- 3) Urolighederne i Roskilde i augustdagene er beskrevet i Historisk årbog fra Roskilde Amt 1990, s.21 ff.

7. OKTOBER 1943

- 1) Forespørgslen fra besættelsesmagten i oktober 1943 om indkvartering af flygtninge på Roskilde Højskole var den første af flere; men først den 29.marts 1945 blev højskolen pålagt at modtage flygtninge, cirka 300, hvoraf halvdelen var børn.
- 2) Lægen i Svinninge hed Jørgen Blume.
Flere beretninger fortæller om den hjælp, han ydede de unge udenlandske jøder på egnen.
Herom fortæller Max Fisch fra tiden ved Holbæk: »Min gruppe og jeg fik her kontakt med læge Jørgen Blume.. Han åbnede sit hjem for os unge, hvor vi efterhånden kunne komme og gå, som vi ville.. Især vore fredagsaftener fejrede han med os..«.
Ved sin død blev doktor Blume hædret ved, at hans navn blev indskrevet i Den jødiske Nationalfonds Gyldne bog i Jerusalem.
Til slut nævner Max Fisch: »I datidens »Kamptegnet«, den danske udgave af »Der Stürmer«, stod følgende: »Læger plejer at bekæmpe bakterier, men Jørgen Blume ligefrem dyrker bakterier.« Naturligvis mentes os unge jøder..«.
- 3) Beretningerne er her ikke enige om, hvor dette første flugtforsøg foregik; også Espergærde og Snekkersten nævnes.
- 4) Faktisk blev Sankt Hans Hospital brugt som skjulested for jøder på flugt i oktoberdagene 1943. Blandt andet blev en større gruppe skjult her omkring den 10.oktober, inden de, med toget fra Roskilde, kom til Sverige med ruter, der udgik fra Falster.
(Historisk årbog fra Roskilde Amt 1990, s.27 ff).
- 5) I denne forbindelse bør nævnes en vellykket flugt, som foregik i Roskilde, selvom de to Jugend-Alijahbørn, der var impliceret, ikke havde boet her på egnen.
Tre unge jøder, der var blevet taget under deres flugtforsøg af det tyske politi, sad den 23. november i toget på vej til Theresienstadt. To af dem, Gerhard Löb og Pavel Heller, var Jugend-Alijahbørn. Allerede i Hørserødelejr havde de tre aftalt at prøve at springe af toget, når lejlighed bød sig; det gjorde den kort før Roskilde station.
Herom fortæller Gerhard Löb: »På vej fra København havde vi noteret os, at de tyske soldater stod af, når toget standsede, for at patruljere langs togstammen. Når toget kørte igen, blev de stående på trinbrættet, indtil toget var kommet lidt op i fart. Herefter gik de atter ind og holdt vagt ved kupeerne. Det var i dette »blinde« punkt, fra vi hørte dørene smække, til soldaterne dukkede op ved kupeerne, vi ville springe. Chancen kom, da toget standsede for signal før indkørslen til Roskilde station. Da toget satte igang igen, rev vi vinduerne ned og sprang ud. Vores medfanger lukkede vinduerne efter os, så da soldaterne kiggede ind i kupeerne, så alt normalt ud..«.
Flytningene rullede ned ad skrænten til Østre kirkegård. Pavel Heller søgte mod Helsingør, Gerhard Löb bankede på i en villa nær ved kirkegården. Husets ejer tilbød Löb at skaffe ham over ved Køge, men Löb bad om at komme i forbindelse med det stedlige politi: »To yngre betjente ankom, og jeg blev bragt til Roskilde politistation, hvor jeg blev indkvarteret i detentionen..«.
Politiet fandt også Heller, og næste dag blev de kørt ud til Poul Tholstrups villa på Frederiksborgvej, som var et hyppigt brugt skjulested for flygtninge. Opholdet hos Tholstrup varede i 2-3 dage, hvorefter de to blev kørt til Kommunehospitalet i København i en ambulance af lederen på Falckstationen i Roskilde, Arboe-Rasmussen. Pavel Heller, der var noget utryg ved situationen, blev bundet ind i bandager og lagt på baren inden afrejsen til København; Löb fik falckuniform på. Vistnok ved Tåstrup blev ambulancen standset og undersøgt, men de fik lov at fortsætte.
Gerhard Löb og Pavel Heller slap til Sverige fra Helsingør i en af søpolitiets både.
(Se desuden i Historisk årbog fra Roskilde Amt 1990, s.28 ff.)

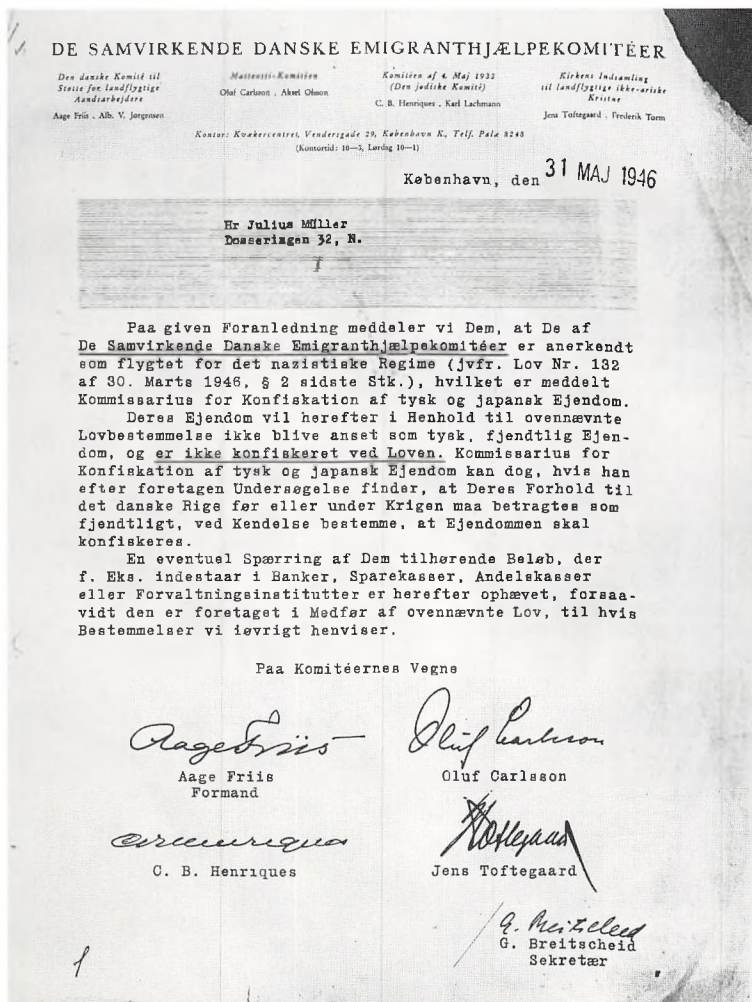
8. SVERIGE

- 1) Margolinsky opregner antallet af arresterede Jugend-Alijahbørn til 40 i »Den tyske Hechaluz« Auslands-hachschara i Danmark 1933-1943«. Andre steder opgives de arresterede børn til 38. Margolinsky har tilsyneladende talt de to omkomne med blandt de, der kom til Theresienstadt.

9. DEN NYE TID

- 1) Efter krigen forsøgte de fleste at eftersøge deres familier gennem Røde Kors. Kun ganske få fandt et spor efter deres familie; i næsten alle tilfælde ender sporet, da familien bliver sendt »østpå«. Enkelte har efter krigen søgt at gensæ deres barndomshjem; en af dem er Daniel Igré: Efter Daniel Igré og hans søskende var sluppet ud af Tyskland, blev hans forældre tilbage i Friedersdorf ved Berlin. Kort efter var hans mor blevet sendt til et sindsygehospital, fordi hun havde slået efter en tysker, der havde forulempet hende. Hun omkom på hospitalet. Daniel Igrés far blev i huset i Friedersdorf til han, i 1943, blev deporteret til ghettoon i Warszawa.

- I 1954 rejste Daniel Igré til Friedersdorf: »Vores hus lå der stadigvæk, og jeg gik rundt om det og kiggede. En dame kom ud og spurgte venligt, hvorfor jeg studerede huset så nøje, og jeg fortalte, at det var mit barndomshjem. Damen var helt stille et øjeblik, så sagde hun: »Så er De Daniel Igré.«.
- 2) En enkelt beretter fortæller, at han forsøgte at blive indrulleret i Den danske Brigade, men blev afvist, fordi han var statsløs, og altså ikke lovformelig dansk statsborger.
- 3) Det blev svært for de udenlandske jøder, da de var kommet tilbage til Danmark, hvor de igen blev behandlet som flygtninge. For mange skulle der gå 10 år, før de opnåede dansk statsborgerskab.

Brev fra De Samvirkende Danske Emigranthjælpekomiteer fra maj 1946. Heri meddeles det, at Julius Müller ikke vil få konfiskeret sine ejendom, da det er godtgjort, at han var flygtning og altså ikke var tyskvenlig!
(Poul Müller)

- 4) Paul Tausz deltog i krigen mellem Israel og de arabiske stater i 1948. Siden vendte han tilbage til Danmark. Paul Tausz døde i 1975.

KILDER OG LITTERATUR

Hovedparten af det kildemateriale, der har været anvendt til denne fremstilling om Hechaluz og Jugend-Alijah i Roskilde Amt, er indsamlet hos tidligere Hechaluz-lever og Jugend-Alijahbørn og hos de danske familier og andre, som kendte dem dengang.

Jeg vil her gerne sige tak til de mange, herhjemme og i udlandet, som har brugt, ofte megen, tid på at forsyne mig med beretninger, materialer og oplysninger.

Uden deres vedholdende hjælp og interesse havde denne indsamling ikke været mulig.

Større arkiver og oversigter:

»Hachscharah i Danmark 50 år efter«, Festskrift udgivet af Foreningen af tidligere Chaluzim i Danmark, København 1989, udarbejdet af Dasha Bergmann, Hans Goldstein, B.Fjeldstrup og L.Kaaber.

Dasha Bergmanns arkiv (privat).

Mélanie Oppenhejms arkiv (Rigsarkivet).

Arkiv for Landøkonomisk Rejsebureau, kopibøgerne 1933-40, (Erhvervsarkivet i Århus).

Beretninger, fotos og andet materiale fra enkeltpersoner:

Overvejende om Hechaluz

Seev Amit (Willy Gutfreund)

Herbert og Rachel Anshel

Seev Ben-Shemuel (Werner Süsskind)

Hans og Rosalie Bloch

Ernst Cohn

Ferdinand Ehrenberg

Horst Eick

Hanush Finger (Hans Finger)

Max Fisch

Salo Freudmann

Horst Friedländer

Hans Fränkel

Theo Gabor

Arthur Gerber

Hans Goldstein

Schorsch Gower (Jacob Grubner)

Ebba Grünhut

Heinz Hess

Anna Lea Hacker

Max Daniel Igré

Nachum Kedar (Norbert Kammermann)

Max Kaziri (Max Kutschinsky)

Heinz Keil

Eva Kermisch (Eva Lederer)

Nathan Königshöfer

Ernst Laske

Hans May

Erich Meron (Erich Miedzinski)

Erich Meyer

Poul Müller

Lilo Plon (Lilo Fredersdorf)

Grigori Rabinovitsch

Ino Regenstreif

Mirele Schlesinger (Miriam Kaufmann)

Emanuel Schreiber

Rudolf Sinnreich

Gerd Sorenson

Fritz Spitzer

Gabi Stern (Georg Stern)

Heini Stern (Heinz Stern)

Berit Tausz

Adolf Träger

Ruth og Werner Waitzfelder

Jacob Weisenberg

Ludwig Weiss

Edgar Ziegler

David Zur (David Peterseil)

desuden fra Rigsarkivet:

Herman Bauer

Lilo Lamed (Liselotte Wolfheim)

Overvejende om Jugend-Alijah

Dasha Bergmann
 Renee Corneliusen (Renee Grünfeld)
 Erich Hajdu
 Walter London
 Gehard Löb
 Kurt Nachman

Kurt Simon Piczenik
 Viktor Skala (Eli Spitz)
 Walter Sommerstein
 Kurt Wechsler
 Awi Weiner (Adolf Weiner)

Overvejende om de danske familier, samt øvrige kilder:

Anni Andersen
 Martha Andreasen
 Einar Arboe-Rasmussen
 Cary Randrup Christensen
 Niels Folmer-Petersen
 Ebbe Frandsen
 Erik Frandsen
 Ester Frandsen
 Finn Frandsen
 Inga Frandsen
 Nanna Frandsen
 Ebba Freifeldt
 Ragnhild Mo Gluud
 Troels Gyldenkerne
 Frede Hansen
 Jens Hansen
 Magnus Hansen
 Poul Hansen
 Ellen Hertz
 Ellen Holm
 Marie Rønnenkamp Holst
 Anna Nordahl Jensen
 Ernst Jensen

Ingeborg Jensen
 Littrup Jensen
 Solveig Karlsson
 Georg Larsen
 Jacob Lynegaard
 Ella Mikkelsen
 Niels Munk
 H.C.Nielsen
 Magnus Nielsen
 Oscar Nielsen
 Inger Nørring
 Erna Olsen
 Inga Olsen
 Søren Olsen
 Inger Margrethe Pedersen
 Alfred Petersen
 Niels Petersen
 Ole Sivertsen
 Poul Tholstrup

Desuden fra Rigsarkivet:
 Alice Ammentorp

Navnene i parentes angiver det navn, vedkommende havde under sit ophold i Danmark.
 En del beretninger er modtaget på engelsk eller på tysk; er de blevet citeret, er det sket i dansk oversættelse.

LITTERATUR

2.verdenskrigs hvornår skete det. Politikens Forlag 1985
 Jørgen H. Barfod: Helvede har mange navne, ZAC 1969
 Besættelsen 1940-45, Politikens Forlag 1979
 Aage Bertelsen: Oktober 43, Gyldendal 1966
 Bent Blüdnikow: Som om de slet ikke eksisterede, Samleren 1991
 Paul Hammerich: Undtagelsen, Gyldendal 1992
 Jørgen Hæstrup: Dengang i Danmark, Odense Universitetsforlag 1982
 Walter Laqueur: A History of Zionism, Holt, Rinehart and Winston, New York 1972
 Mélanie Oppenheim: Menneskefælden, Hans Reitzel 1981
 Sune Persson: Palestinakonflikten, Akademisk Forlag 1971
 Roskilde Amt under besættelsen 1940-45, Historisk årbog fra Roskilde Amt 1990
 Hans Sode-Madsen: Theresienstadt - og de danske jøder 1940-45, Årsskrift for Frihedsmuseets venner 1991
 Uri Yaari: Konfrontationer, Munksgaard 1980
 Leni Yahil: Et demokrati på prøve, Gyldendal 1967

Formandens beretning på generalforsamlingen den 27. maj 1993

Udgivelsen i oktober 1992 af det længe ventede første bind af *Roskilde Bys Historie*, der dækker tiden indtil Reformationen 1536, er utvivlsomt det forløbne års væsentligste arbejdsresultat. De seneste årtiers ny viden er her for første gang formidlet i en samlet fremstilling af byens historie, skrevet af arkæologer og historikere, der til daglig arbejder med emnet. Bogen som redaktionen selv synes fremtræder med både et ydre og et indre smukt indhold, er da også blevet modtaget med glæde og anerkendelse såvel af fagfolk som af de mange, som har modtaget eller købt den hos boghandlere eller hos Roskilde Museums Forlag. Bogen vil i øvrigt i den nærmeste fremtid blive indlæst som lydbog for læsehandicappede.

Bogens udgivelse har endvidere givet to *sideresultater*, som bestemt ikke er uvæsentlige. Den har således skaffet ca. 70 nye medlemmer til Historisk Samfund, og det afsluttende regnskab pr. 31. marts i år, som kasseren senere vil aflægge, viser ikke mindst i kraft af de mange tilskud bogen har modtaget - et glædeligt overskud på hele 60.000 kr. Det var unægtelig mere, end vi havde forventet, når vi tager udgifterne på 450.000 kr. i betragtning!

Overskuddet skal i øvrigt nok få ben at gå på, når vi nu i den nærmeste fremtid påbegynder redaktionen af *bind 2*, der skal dække perioden op til nutiden. Det er en periode i byens historie, som på mange måder kun er stedmoderligt behandlet i litteraturen. Vi forsøger at skaffe et forfatterpanel, hvis første opgave bliver at fremdrage nye kilder i arkiver og litteratur. En foreløbig sondering viser heldigvis, at der er nok at tage af, og at byens første nedgangsperiode efter Reformationen nok ikke er helt så bedrøvelig, som man hidtil gerne har villet gøre den til.

Der vil imidlertid nok gå nogle år, før dette arbejde er afsluttet, selv om vi i redaktionen satser på i hvert tilfælde at blive færdige inden byens varslede 1000 års jubilæum i 1998. I mellemtiden skal medlemmerne naturligvis ikke snydes for den historiske årbog, der er en af de væsentligste forudsætninger for Historisk Samfunds eksistensberettigelse, ligesom den er forudsætningen for ydelsen af offentlige tilskud. I de senere år har vi for-

søgt at udgive årbøgerne som egentlige temabøger, og jeg kan allerede nu røbe, at *Historisk årbog for 1993* vil blive udsendt i september som et led i de aktiviteter, som amt og by arrangerer i anledning af 50 årsdagen for den 29. august 1943. Det bliver en spændende, hidtil uomtalt og dybt menneskelig beretning på ca. 100 rigt illustrerede sider indsamlet og forfattet af lærer Henning Bjørn Larsen med titlen »De unge jøder i Roskilde Amt 1933-43«. Den fortæller ud over en omtale af de lokale forhold i dagene omkring 29. august 1943 om jøderne i amtet og om de danske familier og andre, som hjalp dem på flugt. Den bliver nok værd at læse.

Hvis vi herefter vender os til *dagen og vejen* i det forløbne år, bør det nævnes, at den traditionelle *sensommertur* løb af stabelen den 12. september. Det var denne gang en særdeles velbesøgt udflugt til Møn, hvor vi under kyndig vejledning af universitetslektor Niels Saxtorph fik en spændende forevisning og forklaring af de prægtige kalkmalerier i Fanefjord, Keldby og Elmelunde kirker, og hvor der også blev tid til i det smukke vejr at dvæle lidt ved det yndefulde lystslot Liselund.

I lighed med tidligere år arrangerede Historisk Samfund i oktober og november hele 6 foredragsaftener i samarbejde med Folkeuniversitetet, hvor Roskildebogens forfattere meget apropos fortalte om hver sit historiske afsnit. Medlemmerne havde gratis adgang til foredragsaftenerne, som var særdeles velbesøgte med gennemsnitlig over 200 interesserede deltagere pr. gang. Det er et fremmøde, som få foreninger i amtet kan overgå.

Nationalmuseets vicedirektør, museumschef *Niels-Knud Liebgott* holdt den 9. marts i år et spændende lysbilledforedrag »Nye aspekter i dansk middelalderarkæologi« med beretningen om, hvorledes danske arkæologer ved systematiske udgravninger siden ca. 1950 har frembragt nye kulturhistoriske informationer inden for centrale områder, således at dagliglivet i middelalderen på mange måder fremtræder i nyt lys.

Der blev undervejs i foredraget draget paralleller til udgravningsresultaterne fra Rokilde, og efter generalforsamlingen vil museumsinspektør *Søren Sørensen* føje yderligere et nyt kapitel til i form af sin beretning om helt nye arkæologiske fund i og ved Roskilde Fjord, der nok kan vække til lokalhistorisk eftertanke.

Alt i alt synes jeg nok, at man kan sige, at det forløbne år har været et godt år for Historisk Samfund, og med disse bemærkninger vil jeg hermed overgive min beretning til generalforsamlingens forhåbentlig velvillige behandling.

Ernst Verwohlt

Regnskab for »Roskilde bys historie - tiden indtil 1536«

Indtægter:

Roskilde Sparekasse incl. renter til og med 1990	kr.	101.435,62
Roskilde Amt	kr.	55.000,00
Amtsmuseumsrådet	kr.	55.000,00
Roskilde Kommune	kr.	199.913,00
Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond	kr.	10.000,00
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	kr.	10.000,00
	kr.	<u>431.348,62</u>
Overført fra Historisk Samfunds driftskonto	kr.	8.968,00
	kr.	<u>440.316,62</u>
Tilskrevne renter	kr.	9.460,64
	kr.	<u>449.777,26</u>

Udgifter:

Forfatterhonorar	kr.	136.231,53
Illustrationsmateriale	kr.	35.191,32
Trykkeudgifter	kr.	278.000,00
	kr.	<u>449.422,85</u>

— — —

Indtægter	kr.	449.777,26
Udgifter	kr.	449.422,85
Fonden pr. 31. december 1992	kr.	<u>354,41</u>
Salg m.v. af bøger afregnet af Roskilde Museum	kr.	45.140,00
Tilskud fra Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond	kr.	15.000,00
	kr.	<u>60.494,41</u>

Roskilde, den 31. marts 1993

Tove Jensen

Indtægter og udgifter er afstemt med foreliggende bilag.

Kapitalkontoen er afstemt og kontrolleret, idet bemærkes, at øreafrounding med 0,12 kr. er reguleret i primosaldo.

Ved revisionen findes intet at bemærke.

Roskilde, den 10. maj 1993

J.J. Skou

Historisk Samfunds regnskab for 1992

Indtægter:

Kontingenter	kr.	34.400,00	
Bogsalg	kr.	2.340,00	
Renter:			
Sparekassekonto 715-00-61236	kr.	876,65	
Tilskud:			
Dansk Lokalhistorisk Forening	kr.	5.200,00	
	kr.	<u>42.816,65</u>	
Hensat til Fond til udgivelse af Roskilde Bys Historie	kr.	5.000,00	
	kr.	<u>37.816,65</u>	

Udgifter:

Diverse kontingenter	kr.	1.104,00	
Tryksager og porto	kr.	8.612,50	
Multi Data	kr.	3.658,45	
Møder og foredrag	kr.	8.251,00	
Diverse, gebyr til Bikuben	kr.	132,00	
Udgifter i forbindelse med udsendelse af Roskilde Bys Historie	kr.	16.052,00	kr. 37.809,95
			<u>kr. 6,70</u>

Aktiver:

Anslået beholdning af Historiske Årbøger	kr.	6.000,00	
Konto 715-00-61236	kr.	5.349,23	
Postgiro	kr.	490,80	
Matr. nr. 12 c m.fl. Kornerup			
Ejendomsværdi pr. 1. januar 1993	kr.	89.100,00	
Skibssætningen i Lejre			<u>kr. 100.940,03</u>

Kapitalkonto:

Formue pr. 1. januar 1992	kr.	11.833,26	
Optaget registreret aktiv i 1992	kr.	89.100,00	
Årets overskud	kr.	<u>6,70</u>	
Formue pr. 31. december 1992	kr.	100.939,96	

Roskilde, den 31. marts 1993.

Tove Jensen

Foranstående regnskab og status er revideret og afstemt med foreliggende bilag og konto-udtog.

Ved revisionen findes intet at bemærke.

Roskilde, den 10. maj 1993

J.J. Skou

Vedtægter for Historisk Samfund for Roskilde amt

§ 1.

Foreningens navn er »Historisk Samfund for Roskilde amt«.

§ 2.

Samfundets formål er at vække og nære den historiske sans og interesse for amtets historie ved udgivelse af en årbog eller andre lokalhistoriske publikationer, ved afholdelse af historiske foredrag, udflugter og møder samt ved iøvrigt på enhver måde at støtte bestræbelser for at fremdrage egnens historie og bevare dens historiske minder.

§ 3.

Som bidrag til udgifterne ved samfundets virksomhed betaler ethvert medlem et årligt kontingent, hvis størrelse fastsættes af generalforsamlingen. Kontingentet opkræves af foreningens kasserer ved postopkrævning i begyndelsen af regnskabsåret, der fra 1. januar 1976 følger kalenderåret.

§ 5.

Historisk Samfunds bestyrelse består af 13 medlemmer, der vælges for 2 år ad gangen. Valgene foretages på den ordinære generalforsamling, dog således at der hvert år afgår skiftevis 6 og 7 medlemmer, første gang 6 medlemmer efter lodtrækning mellem samtlige medlemmer. Samtidig vælger generalforsamlingen en revisor.

Bestyrelsen vælger selv sin formand, næstformand, kasserer og sekretær, der sammen med yderligere 1 bestyrelsesmedlem udgør foreningens forretningsudvalg. Endvidere nedsætter bestyrelsen et redaktionsudvalg vedrørende Historisk Årbog for Roskilde amt på mindst 5 medlemmer.

§ 6.

Den årlige generalforsamling afholdes i maj måned.

Den indvarsles af formanden ved skriftlig meddelelse til medlemmerne med mindst 14 dages varsel, hvilken meddelelse skal indeholde oplysning om de særlige emner, der er anmeldt til forhandling.

Generalforsamlingens dagsorden skal omfatte:

1. Valg af dirigent.	5. Valg af revisor.
2. Formandens beretning.	6. Fastsættelse af kontingent.
3. Regnskabsaflæggelse.	7. Indkomne forslag.
4. Valg af bestyrelse.	8. Eventuelt.

Det står enhver på generalforsamlingen mødende frit at fremsætte forespørgsler til bestyrelsen eller stille forslag, der dog ikke kan blive genstand for afstemning med mindre de har været indsendt skriftligt til bestyrelsen senest den 1. april. Meddelelse herom skal da ske i indvarslingen til mødet.

§ 7.

Ekstraordinære generalforsamlinger kan indkaldes af bestyrelsen og skal afholdes inden 1 måned, når skriftlig forlangende derom fremsættes af mindst 15 medlemmer.

Stedet, tiden og varslet bestemmes af bestyrelsen, idet varslet dog ikke må være under 7 dage.

§ 8.

Alle beslutninger på generalforsamlingen tages ved simpel stemmeflerhed.

§ 9.

Bestyrelsen repræsenterer Historisk Samfund i alle forhold og kan på samfundets vegne rette henvendelse til og besvare spørgsmål fra offentlige og private institutioner m.v.

Formanden forestår med bistand af sekretæren korrespondancen og indkalder til møder.

Kassereren sørger for opkrævning af kontingent og afholdelse af samfundets udgifter. Kassereren afslutter og udfærdiger det årlige regnskab snarest efter regnskabsårets slutning og sender det med samtlige bilag til den generalforsamlingsvalgte revisors revision og forsyning med påtegning herom. Regnskabet afleveres herefter til bestyrelsen.

§ 10.

Ændringer af Historisk Samfunds vedtægter kan kun vedtages, når mindst 2/3 af de på generalforsamlingen mødte medlemmer stemmer derfor.

Til Historisk Samfunds opløsning fordres, at dette vedtages af en med mindst 14 dages varsel indkaldt generalforsamling med et flertal af 2/3 af de mødte medlemmer.

I forbindelse med Historisk Samfunds opløsning tages bestemmelse om anvendelse af samfundets formue.

— — —
Således vedtaget på Historisk Samfunds stiftende generalforsamling den 16. marts 1910, på generalforsamlinger den 7. december 1922, den 8. december 1971, den 23. maj 1973 og den 27. maj 1975.

Indhold:

De unge jøder i Roskilde Amt 1933-43	3
<i>Af lærer Henning Bjørn Larsen</i>	
Formandens beretning på Historisk Samfunds generalforsamling 1993	105
Regnskab for »Roskilde bys historie - tiden indtil 1536« pr. 31. marts 1993 ..	107
Historisk Samfunds regnskab for 1992	108
Vedtægter for Historisk Samfund for Roskilde Amt	109